

Scriptie Open Universiteit Nederland
Cultuurwetenschappen
Mentaliteitsgeschiedenis

Onder de Sint Jacob

Calvinistisch geloof in het dagelijks leven van
David Beck, schoolmeester te 's-Gravenhage,
in het eerste kwart van de zeventiende eeuw

de groote of S' Jacobs kerck in 's-Gravenhage

Deze scriptie is geschreven in het kader van een onderzoeksproject aan de hand van de inhoud van een dagboek, bijgehouden door David Beck in 1624.

A.A. Vermeer
Koekamp 183
2623 XS Delft
tel: 015-261 68 15
e-mail: a.vermeer@freeler.nl

studentnr.: 834660478

Scriptiebegeleider:
Dr. F.G. Naerebout

Examinator:
Dr. L.H.M. Wessels

Delft, juli 2000

Onder de Sint Jacob

Calvinistisch geloof in het dagelijks leven van
David Beck, schoolmeester te 's-Gravenhage
in het eerste kwart van de zeventiende eeuw

Motto van de projectgroep:

"Men secht, Eer gij den vriendt betrouwt, of vriendt moocht heeten,
"Soo moet gij met den vriendt een malder zout op-eten:
"Doch sonder al het nat te drinken van de zee
"Men keurt haer brak genoeg aen eenen teuch of twee

David Beck

Afbeelding voorpagina:

Gemeente-archief van 's-Gravenhage
Inv.nr./neg.nr.: kl. A 139
Oud inv.nr.: T Groenmarkt-Kerk - kl. 8
Aanw.nr.: H 49a
Vorst.: De noordzijde van de Grote of St. Jacobskerk.
Techn.: potlood; kaderlijn in pen in bruin
Afm.: 141 x 196 (blad); 127 x 194 (voorst.)
Verv.: Anoniem
Dat.: XVIII
Merken: m.o. (in potlood): 'de groote of S' Jacops kerk in
S'gravenhage'; verso (idem): '7576^{b1}'; (idem): '49^{a1}'

INHOUDSOPGAVE

1. INLEIDING

1.1 Voorwoord	4
1.2 Scriptieproject David Beck	5
1.3 Probleemstelling	8
1.4 Werkwijze	9
1.5 Definiëring van de belangrijkste begrippen	9

2. HET GEBRUIK VAN EEN DAGBOEK ALS BRON

2.1 Keuze van een type bron	12
2.1.1 Beperkingen van een dagboek als bron	13
2.1.2 Voordelen van een dagboek als bron	14
2.2 Verantwoording van de bron	15
2.2.1 Wie was David Beck?	16
2.3 Beschrijving van de bron	16

3. KERKLEER EN ORGANISATIE

3.1 Inleiding	18
3.2 Calvinistische kerkleer	18
3.3 Calvinistische kerkorganisatie	20
3.4 Verhouding tussen kerk en overheid	24

4. DE KERK IN DE REPUBLIEK

4.1 Ontwikkeling van de reformatie: 1572 - ±1600	26
4.2 Ontwikkeling van de reformatie: ±1600 - ±1620	28

5. KERK EN MAATSCHAPPIJ (ROND 1624)

5.1 Maatschappijschets	33
5.2 Kerkelijk leven	36
5.2.1 Zondagsviering	37
5.2.2 Kerkbezoek	38
5.2.3 Preekpraktijk	38
5.2.4 Kerkzang	39
5.2.5 Bijbel lezen	41
5.2.6 Tucht	42
5.2.7 Lidmaten en liefhebbers	43

6. HET DAGBOEK IN ZIJN CONTEXT	
6.1 Kerkleer	46
6.2 Kerkorganisatie	48
6.3 Kerk en overheid	51
6.4 Kerk en politiek	53
6.5 Kerk en maatschappij	56
6.6 Kerkelijk leven	61
6.7 Conclusies	68
7. SAMENVATTING EN CONCLUSIES	
7.1 Samenvatting van de literatuurstudie	69
7.2 Conclusies uit het dagboekonderzoek	70
7.3 Slotconclusie	71
7.4 Aanbevelingen	71
GERAADPLEEGDE ONGEDRUKTE BRONNEN	72
GERAADPLEEGDE LITERATUUR	73
BIJLAGEN	
Verantwoording van bijlage I	83
Verantwoording van de bijlagen III, IV, V en VI	87
I Statistische gegevens uit het dagboek	88
II Transcriptie dichtwerk van David Beck	93
III Overzicht van preekteksten	94
IV Overzicht van preekbeurten van de predikanten	97
V Overzicht van door Beck gezongen psalmen	100
VI Overzicht van door Beck gelezen bijbeldelen	101

1 INLEIDING

1.1 Voorwoord

Voor u ligt de afsluiting van negen jaar studie die ups en downs vertoonde maar die ik altijd met plezier weer heb opgepakt. Zeker de laatste periode, die van het schrijven van deze scriptie, waar ik mijn hele studietijd tegenop heb gezien als tegen een enorme berg, bleek door de stimulerende werking van het werken binnen een groep misschien wel de meest vruchtbare van mijn hele studie te zijn.

Tijdens een van de eerste bijeenkomsten van studenten Cultuurwetenschappen die ik bijwoonde merkte een medestudent op: "Ik heb een probleem; tot nog toe zijn alle cursussen die ik heb bestudeerd doordrongen van christelijke cultuur en die achtergrond heb ik niet". Nu heb ik die achtergrond ook niet, althans niet in die zin dat ik ben opgegroeid in een gelovig gezin waar kerkgang de normaalste zaak van de wereld was. Maar ik heb in mijn schooltijd wel kennis gemaakt met 'vaderlandse geschiedenis', en later met een verzuilde maatschappij. Daardoor is deze opmerking voor mij de aanzet geweest om onze westerse cultuur met andere ogen te gaan bekijken en bleek de christelijk-morele invloed veel verstrekkender dan het terrein van kerk en geloofsovertuiging, wat een oppervlakkige beschouwing zou doen vermoeden.

Toen ik in de studiefase kwam om aan een scriptieonderwerp te gaan denken, zijn veel onderwerpen de revue gepasseerd. Echt besluiten kon ik niet: de praktische uitvoerbaarheid was een probleem, de inperking kon ik niet voor elkaar krijgen, of ik bleef steken in vage ideeën over de verschillende onderwerpen die mij op diverse momenten voor ogen stonden. Totdat ik hoorde over de inhoud van het zeventiende-eeuwse dagboek van David Beck en de ideeën om in projectverband daar iets mee te gaan doen. Een onderzoek binnen een fase in de Nederlandse geschiedenis die toch redelijk bepalend is geweest voor latere ontwikkelingen in de Nederlandse kerken leek mij boeiend en het laatste stuk van de lange eenzame studieweg gezamenlijk afleggen lokte me aan.

1.2 Scriptieproject David Beck

door Martina Sluimers, Meta Snijders en Tonneke Vermeer

De studie Cultuurwetenschappen aan de Open Universiteit Nederland is multidisciplinair opgezet en heeft ons geleerd verbanden te leggen op een breed cultuurwetenschappelijk vlak. Deze benaderingswijze willen wij graag weerspiegeld zien in onze afstudeeropdracht¹.

Onze interesse voor de zeventiende eeuw en egodocumenten bracht ons op het spoor van de Projectgroep Egodocumenten van de Erasmus Universiteit te Rotterdam, die zich bezighoudt met inventarisatie en uitgave van egodocumenten uit de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw. In hun repertorium² stuiten wij op het dagboek van David Beck, een Haagse schoolmeester-dichter uit de eerste helft van de zeventiende eeuw³. Bij eerste bestudering van dit dagboek bleek dit een overdaad aan gegevens te bevatten. De aard van deze gegevens maakt het tot een rijke bron voor multifocaal onderzoek. Ook deed de inhoud een appèl op onze belangstelling voor mentaliteitsgeschiedenis. Met ons onderzoek sluiten we aan bij de algemene trend in de huidige geschiedschrijving, waarbij men zich vooral richt op de bestudering van het leven van alledag. Wij besloten onze afstudeerscripties onder een gemeenschappelijke noemer te brengen en in projectverband uit te voeren. Hiermee hopen wij ons onderzoek een zo breed mogelijke basis te verschaffen en een antwoord te krijgen op de volgende vraag:

Wat kan David Beck ons vertellen over zichzelf, het jaar 1624, Den Haag en Holland in de vroege zeventiende eeuw, kortom over zijn tijd en zijn milieu?

¹Het belang van interdisciplinariteit binnen de geschiedwetenschappen in het algemeen, maar zeker in de mentaliteitsgeschiedenis, wordt benadrukt door Peter J.A.N. Rietbergen in zijn artikel 'De 'interdisciplinaire zeventiende eeuw' - een oud perspectief of nieuwe wegen?', *De zeventiende eeuw*, 2 (14) (1998) p.188-196.

² R. Lindeman, Y. Scherf, R.M. Dekker, *Egodocumenten van Noord-Nederlanders van de zestiende tot begin negentiende eeuw: een chronologische lijst* (Rotterdam 1993)

³ Sv.E. Veldhuijzen, ed., *David Beck. Spiegel van mijn leven; een Haags dagboek uit 1624* (Hilversum 1988)

De gezamenlijke aanpak hield onder meer in:

- een inventarisatie van thema's uit het dagboek (zie bijlage I)
- de transcriptie van het in handschrift bewaard gebleven dichtwerk (zie bijlage II)

Inventarisatie van de dagboekthema's

Om een globaal overzicht te krijgen van de thema's die David Beck in zijn dagboek aan de orde stelt, hebben wij de gegevens in een database ingebracht. Hierbij hebben wij deze thema's in categorieën ingedeeld en zo werd het mogelijk de frequentie van de verschillende onderwerpen vast te stellen (zie bijlage I).

Opmerkelijk was het aantal bezoeken, bij anderen of bij hem thuis, waarbij hij vaak vermeldt wat het onderwerp van gesprek was. Dit biedt ons interessante informatie voor een onderzoek naar zijn sociale contacten.

Zijn consequente vermelding van kerkbezoek, zingen van psalmen, lezen van de bijbel en andere religieuze literatuur maakte onderzoek naar het leven van een lidmaat van de gereformeerde kerk mogelijk.

De veelvuldige notities over het schrijven van gedichten wekken de indruk dat hij zichzelf als dichter ziet. Naast zijn literaire activiteiten meldt Beck de productie van ABC- en schriftdichtjes ten behoeve van zijn werk als schoolmeester. Dat de literatuur een belangrijke rol speelde in zijn leven, zien we ook aan de boeken die hij leest en de gedichten die hij vertaalt, bewerkt of kopieert. Deze gegevens boden voldoende aanknopingspunten voor een onderzoek naar zijn dichterschap.

De drie laatstgenoemde punten sloten goed aan op onze interessegebieden en maakten een brede kijk op het leven van David Beck mogelijk. Daarbij is de volgende verdeling gemaakt:

- zijn sociale leven (Meta Snijders)
- zijn religieuze leven (Tonneke Vermeer)
- zijn dichterschap (Martina Sluiters)

Transcriptie van het dichtwerk

Bij onderzoek naar het dichterlijke oeuvre van David Beck bleek dat maar een zeer klein gedeelte van zijn dichtwerk in druk verschenen is. De rest van de bewaard gebleven gedichten is in handschrift aanwezig in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag⁴.

In overleg met onze scriptiebegeleider, de heer F.G. Naerebout, besloten wij het dichtwerk in handschrift te transcriberen om het beter toegankelijk te maken voor ons onderzoek. De heer Naerebout werkte mee aan deze transcriptie (zie bijlage II).

Gedurende dit project werkten wij intensief samen bij:

- de vaststelling van de inhoud van het onderzoek,
- de keuze van de te volgen werkwijze,
- het zoeken van relevante literatuur,
- het opzetten van databases teneinde de gegevens op verschillende manieren te kunnen inventariseren,
- de opbouw en indeling van de schriftelijke weergave van het onderzoek.

Door de projectmatige aanpak konden wij profiteren van elkaars kennis en vaardigheden. Ieder van ons had immers tijdens de studie bij de samenstelling van het programma zo haar eigen voorkeuren ontwikkeld en gevolgd. Bovendien hebben wij natuurlijk ook bij de uitoefening van onze beroepen en hobby's verschillende kennis en vaardigheden opgedaan. Al met al bleek deze manier van werken voor ons zeer inspirerend en leerzaam te zijn. Wij zijn dan ook van mening dat het aanbeveling verdient de afstudeeropdracht met medestudenten uit te voeren, zodat in het onderzoek meer aspecten aan de orde kunnen komen dan in een soloscriptie het geval is. Hier is zeker de uitspraak van toepassing: het geheel is meer dan de som der delen.

⁴ Koninklijke Bibliotheek: 74 G12 p.453 – 593; 133 M 87 p.189; Knuttel 3874, Tiele 2271; Pflit – 3329; 852 F 342.

1.3 Probleemstelling

Het doel van mijn onderzoek was het vergelijken van een egodocument uit de vroege zeventiende eeuw met geschiedschrijving ten aanzien van de calvinistische levenshouding van 'gewone' mensen in het gewest Holland van de Republiek. Het onderzoek beperkte zich tot het gewest Holland, ten eerste omdat het dagboek daar geschreven is en ten tweede omdat de Republiek sociaal gezien een tweedeling oost-west kende in de zeventiende eeuw⁵, waardoor generalisering naar de gehele Republiek niet voor de hand lag.

Schutte⁶ wijst in zijn inaugurele rede op de discussie over het calvinistisch gehalte van het Nederlandse volkskarakter. Dit beeld werd volgens hem wellicht veroorzaakt en bepaald door de actuele functie van de geschiedschrijving in de negentiende-eeuwse historiografie. Hij merkt verder op dat de vraag in dit verband gewettigd lijkt, of de negentiende- en twintigste-eeuwse verschijningsvorm van het calvinisme in Nederland de beeldvorming bij invloed heeft betreffende de gereformeerden in voorgaande perioden. In samenhang met het beeld dat uit het dagboek naar voren komt, vloeide uit deze opmerkingen voor mij de hoofdvraag voort:

Is de houding van David Beck ten aanzien van geloof en kerk als exemplarisch te beschouwen voor de levenshouding van lidmaten van de gereformeerde kerk in de vroege zeventiende eeuw in het gewest Holland van de Republiek? En zo ja, heeft dat gevolgen voor onze visie op de godsdienstbeleving in de zeventiende eeuw ?

⁵ I. Schöffer, *Veelvormig verleden : Zeventien studies in de vaderlandse geschiedenis* (Amsterdam 1987) p.54-55.

⁶ G.J. Schutte, *Het Calvinistisch Nederland* (Utrecht 1988).

1.4 Werkwijze

Om een antwoord op bovenstaande vraag te vinden moesten de volgende vragen eerst beantwoord worden:

- Wat zijn de voor- en nadelen van het gebruik van een egodocument in het algemeen en een dagboek in het bijzonder als bron? Hoofdstuk 2 besteedt aandacht aan deze vragen.
- Wat verstaan historici onder het dagelijks leven van de modale burger in het eerste kwart van de zeventiende eeuw in het gewest Holland in het algemeen en in Den Haag in het bijzonder; wat was de positie van de kerk en hoe zag het kerkelijk leven er uit? Op deze vragen zal in de hoofdstukken 3, 4 en 5 worden ingegaan.

Het dagboek zelf heb ik geanalyseerd op onderwerpen die relevant zijn ten aanzien van Becks religieuze leven. Voorts heb ik het dagboek geplaatst in de context van de hoofdstukken 3, 4 en 5. Dit komt aan de orde in hoofdstuk 6.

Hoofdstuk 7 bevat een conclusie aan de hand van de probleemstelling alsmede een samenvatting.

1.5 Definiëring van de belangrijkste begrippen

Omdat in de geschiedschrijving verschillende betekenissen aan hetzelfde begrip worden gehecht, wordt in deze paragraaf een aantal definities gegeven voor enkele kernbegrippen die in het vervolg van deze scriptie gebruikt zullen worden⁷.

- Het woord 'kerk' kent meerdere betekenissen: het gebouw, de gelovigen als collectief, als overkoepelende organisatie en een abstracte betekenis. Ik zal al deze betekenissen door elkaar gebruiken en daar waar onduidelijkheid zou kunnen ontstaan het gebruik toelichten.

⁷ Voor de omschrijving van de begrippen 'Protestantisme in de zeventiende eeuw' en 'Gereformeerde religie' heb ik gebruik gemaakt van de definities zoals deze worden gegeven in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (Haarlem 1979).

- Onder 'de reformatie' versta ik de hervormingsbewegingen binnen de katholieke kerk aan het eind van de middeleeuwen, die tot het ontstaan van de protestantse kerken leidde. Hier gaat het om de beweging die door Maarten Luther (1483-1546) in gang is gezet met de bekende 95 stellingen, opgehangen aan de deur van de Slotkerk te Wittenberg (31 oktober 1517) en de vernieuwende richtingen van Ulrich Zwingli (1484-1531) en Johannes Calvijn (1509-1564) met hun opvolgers en leerlingen.
- 'Protestantisme in de zeventiende eeuw' is een verzamelwoord voor religieuze stromingen die in de Republiek niet tot de rooms-katholieke kerk behoorden, christelijk waren en voor het geloof bovenal steunden op de bijbel, hoe ook uitgelegd.
- 'Gereformeerde religie' is dat deel van het protestantisme dat in de zeventiende eeuw, steunend op de reformatie van de zestiende eeuw, het onmisbaar achtte God te eren en hem te dienen door prediking, gebed, en sacramenten van doop en avondmaal in de kerk, gevormd door gelovigen, bestuurd door voorgangers en gemeenteleden met de nadruk op gelijkwaardigheid en persoonlijke beslissing van allen.
- De 'Nadere Reformatie' is de beweging binnen de gereformeerde kerk die zich tegen vermeende wantoestanden en misvattingen keert, de verdieping en de verbreiding van de doorwerking van de zestiende-eeuwse hervorming beoogt en met profetische bezieling aandringt op en ijvert voor zowel de innerlijke doorleving als de persoonlijke levensheiliging alsmede de radicale en totale heiliging van alle terreinen des levens⁸.
- Onder 'dissenterkerken' worden alle protestantse kerken verstaan die niet calvinistisch zijn⁹.
- De 'doperse beweging', doopsgezinden of ook wel wederdopers genoemd, is de oudste protestantse groepering in de Republiek. Aanhangers kiezen bewust voor toetreding tot de gemeente en bevestigen deze door de volwassenendoop. De leer is zeer individueel gericht.

⁸ A.Th. van Deursen en G.J. Schutte, *Geleefd geloven. Geschiedenis van protestantse vroomheid in Nederland* (Assen, 1996) p.30.

⁹ P. van Rooden, 'Dissenters en bededagen. Civil religion ten tijde van de Republiek', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 4 (107) (1992) p.705.

- Door deze handel- en denkwijze bestaan er veel interne stromingen. De leden van de doopsgezinde gemeente onthouden zich principieel van elke politieke activiteit¹⁰.
- 'Lutheranen' vormden in het westen van de Republiek een kleine minderheid. Hun leer steunt op de geschriften van Luther en Melancton. De organisatie kan zowel presbyteriaal (zoals in de calvinistische kerk) zijn opgebouwd als episcopaal (zoals in de katholieke kerk); hoewel Luther zelf de voorkeur gaf aan een episcopale constructie is het geen principiële kwestie en is de Nederlandse organisatie in tegenstelling tot die in de meeste andere landen presbyteriaal¹¹.
- 'Zondagsviering' in de interpretatie naar het vierde gebod: het heiligen van de zondag door deelnemen aan de eredienst, meditatie, gebed en schriftstudie. Het is ook een rustdag, dus moet men zich onthouden van alledaagse (slaafse) arbeid; wel mag men tijd besteden aan eten, drinken en ontspanning, zoals bezoek aan familie of vrienden, wandelen, spel (mits geen kansspel), muziek en zang, zolang dit de zondagsrust van anderen niet stoort en niet leidt tot verzuim van publieke eredienst¹².

¹⁰ J.G.J van Booma, *Onderzoek in protestantse kerkelijke archieven in Nederland* ('s-Gravenhage 1994) p.170 e.v. en Johan Decavele, 'Het Calvinisme en de Opstand', *Spiegel historiael*, 11-12 (29) (1994) p.454-455.

¹¹ J.G.J van Booma, *Onderzoek in protestantse kerkelijke archieven*, p.187.

¹² A.Th. van Deursen en G.J. Schutte, *Geleefd geloven*, p.97.

2 HET GEBRUIK VAN EEN DAGBOEK ALS BRON

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op het dagboek als bron voor onderzoek in het algemeen en voor deze scriptie in het bijzonder. Behalve van het dagboek is ook gebruik gemaakt van de poëzie van Beck; zie voor een verantwoording van het gebruik van deze bron bijlage II.

2.1 Keuze van een type bron

Uit de Inleiding (zie 1.1 en 1.2) is mijn belangstelling gebleken voor mentaliteitsgeschiedenis, literatuur, ontwikkelingen binnen deze disciplines en de zeventiende eeuw. In het kader van deze ontwikkelingen past het gebruik van een dagboek als onderzoeksobject uitstekend, zoals onderstaand zal worden aangetoond.

Onder andere Fruin en G. Kalff jr. hebben in Nederland al aandacht geschonken aan dit type bronnen¹. De term “egodocumenten” is als eerste door Presser gebruikt² en is bedoeld als een verzamelterm voor autobiografieën, memoires, dagboeken, persoonlijke brieven en dergelijke teksten³. Auteurs van dagboeken komen in alle standen van de maatschappij voor. De meeste dagboeken zijn geschreven door leden van de ontwikkelde burgerij, maar ook ambachtslieden en schoolmeesters zijn goed vertegenwoordigd⁴. Van Faassen⁵ schrijft dat een dagboek in eerdere perioden (vóór de tachtiger jaren van de twintigste eeuw) ook wel werd gebruikt bij historisch onderzoek, vaak ter illustratie of als ondersteuning, doch zelden als zelfstandig onderzoeksobject. Sinds de ontsluiting en inventarisering van egodocumenten door de Projectgroep ‘Egodocumenten’ van de Erasmus Universiteit Rotterdam en de Fryske Akademy is de be-

¹ Marijke van Faassen, 'Het dagboek: een bron als alle andere?', *Theoretische geschiedenis*, 1 (18) (1991) p.4.

² Rudolf Dekker, 'Egodocumenten in Nederland van de 16e tot de 19e eeuw', *Driemaandelijksche bladen*, 1-2 (44) (1992) p.5.

³ Rudolf Dekker, 'Egodocumenten in Nederland', p.5.

⁴ Rudolf Dekker, 'Egodocumenten in Nederland', p.10.

⁵ Marijke van Faassen, 'Het dagboek', p.3-19.

langstelling voor en het gebruik van dit type bronnen toegenomen. Binnen de mentaliteitsgeschiedenis is de theoretische waardering voor egodocumenten wel groter geworden in de loop der jaren, maar in de praktijk wordt er nog weinig gebruik van gemaakt⁶.

MacFarlane (1970)⁷ is als een der eersten op zoek gegaan naar egodocumenten van 'gewone' mensen. Hij heeft het dagboek van de Engelse zeventiende-eeuwse predikant Ralph Josselin voor onderzoek gebruikt. Een vroeg Nederlands voorbeeld is de analyse van de autobiografie van Isabella de Moerloose door Herman Roodenburg (1983)⁸. Aan de keuze van een dagboek als bron zijn beperkingen en voordelen verbonden.

2.1.1 Beperkingen van een dagboek als bron

Algemene problemen

Er zijn beperkingen bij het gebruik van een dagboek als bron, zoals die zich voordoen bij het gebruik van elke tekstuele historische bron.

Ten eerste: de feitelijke transcriptie; sommige schrijvers bedienen zich van een totaal eigen afkortingssysteem, of zelfs van een geheimtaal. Hierdoor wordt de interpretatie bemoeilijkt, of is transcriptie alleen mogelijk als de sleutel van de geheimtaal gevonden wordt.

Ten tweede: de bezorger van een bron zal, tenzij het een integrale uitgave betreft, altijd keuzes maken, waardoor begripsproblemen in de samenhang en de context kunnen ontstaan. Het is vooral van belang dit probleem te onderkennen als de originele bron niet (meer) voorhanden is.

Ten derde: hebben de gebruikte woorden nog dezelfde betekenis als in de huidige tijd? Bestond een eventuele connotatie toen al, en is dat dezelfde of een andere? Hierbij gaat het om de interpretatie van de tekst.

Ten vierde: er zijn problemen met de betrouwbaarheid. Stamt de bron uit de tijd die zij voorgeeft? Is de bron verminkt of is het een onvolledige weergave?

⁶ Marijke van Faassen, 'Het dagboek', p.3.

⁷ Rudolf Dekker, 'Egodocumenten en (literatuur)geschiedenis', *Biografiebulletin*, 2 (3) (1993) p.105.

⁸ Rudolf Dekker, 'Egodocumenten en (literatuur)geschiedenis', p.106.

Specifieke problemen bij het gebruik van een dagboek.

Bij gebruik van een dagboek als bron kunnen zich diverse problemen voordoen en is de subjectiviteit van een dagboek een factor die altijd mee moet spelen bij de beoordeling van de inhoud door de onderzoeker. Het is niet altijd duidelijk of de schrijver het schrijven over zijn gevoelens achterwege laat omdat hij deze gevoelens niet heeft, of omdat hij deze niet wil noteren (angst om gelezen te worden?)⁹. Ook is het mogelijk dat de schrijver onderwerpen verzuimd heeft te noteren omdat deze vanzelfsprekend zijn of in zijn ogen zo normaal dat noteren niet voor de hand ligt. Zie hiervoor ook 2.1.2. Er is nauwelijks mogelijkheid tot opsporen van verborgen agenda's wanneer ander materiaal ontbreekt. Ook de genoteerde politieke en andere feiten moeten met de nodige scepsis worden gelezen. De schrijver wil deze zaken nog wel eens later (indien het manuscript een afschrift is) hebben toegevoegd na het vernemen van die berichten. Soms vermeldt de schrijver deze acties zelf, en soms moeten deze vermeldingen via bronnen met contemporaine nieuwsvoorziening of op andere wijze achterhaald worden. Al deze factoren samen maken dat een dagboek weliswaar vaak een rijke bron is, maar dat met de interpretatie ervan zeer zorgvuldig te werk moet worden gegaan.

2.1.2 Voordelen van een dagboek als bron

Geschiedenis is altijd geschiedenis van mensen. Het mensbeeld verschuift in de tijd, maar het mensbeeld typeert ook het cultureel klimaat. Door dagboeknotities zijn we op een bijzondere manier in staat informatie te verkrijgen over de achtergrond van de schrijver en over zijn historische context. Ook de zaken die een schrijver niet vermeldt, omdat hij ze niet belangrijk vindt of om andere hem moverende redenen kunnen ons informatie verschaffen over de schrijver en zijn tijd. De keuze van een dagboek boven een ander egodocument is mede bepaald door de aard van het dagboek. Binnen een dagboek zijn twee componenten te vinden, te weten een interne en een externe¹⁰.

⁹ H.W. von der Dunk, 'Over de betekenis van egodocumenten', in: Brands, M.C., ed., *Ego-documenten een bijzonder genre van historische bronnen: een bundel studies* (Groningen 1970) p.13.

¹⁰ Marijke van Faassen, 'Het dagboek', p.5.

De interne component betreft de eigen psyche van de schrijver. De externe component betreft de buitenwereld van de schrijver, zaken die hem of haar bezighouden. Binnen een dagboek kunnen we drie aspecten onderscheiden: is het dagboek intern of extern, wat is de functie van het dagboek voor de schrijver en wat is de visie of de belevingswereld van de schrijver? Volgens Duijker zijn maar weinig dagboeken volledig intern¹¹. Maar juist de externe kant van een dagboek maakt, met alle omissies zoals boven aangegeven, zo'n document tot een rijke bron van informatie voor een onderzoek naar de belevingswereld en leefomgeving van iemand uit een historische periode. De moderne idee van een dagboek is dat het niet voor anderen geschreven wordt, maar veel zeventiende-eeuwse dagboekschrijvers vermelden bij aanvang van hun werk dat het voor hun kinderen of voor het nageslacht bedoeld is¹².

Dit zou er op kunnen wijzen dat een dagboek eerder tot stand kwam vanuit een familiebewustzijn dan vanuit een individualiteitgevoel¹³. In het onderzoek van Dekker naar egodocumenten wordt deze trend bevestigd¹⁴.

Ook volgens Bernheiden zijn op een enkele uitzondering na geen voorbeelden van zelfreflexie of individualiteit -zoals we die kennen- gevonden in egodocumenten uit de zeventiende eeuw. Dit komt pas frequent voor in de achttiende eeuw¹⁵. In mijn onderzoek zal in hoofdstuk 6 nader ingegaan worden op de persoonlijke beleving van het geloof van David Beck.

2.2 Verantwoording van de bron

De bron die voor het onderzoeksproject gebruikt wordt, is een dagboek uit 1624 van David Beck, die in dat jaar woonachtig was te Den Haag. Er wordt gebruik gemaakt van de gedrukte uitgave *David Beck, Spiegel van mijn leven; een Haags dagboek uit 1624* (Hilversum 1993), ingeleid en van aantekeningen voorzien door Sv. E. Veldhuijzen. Dit boek is de derde uitgave in de reeks 'Egodocumenten' van uitgeverij Verloren. De teksten van

¹¹ Aangehaald in Marijke van Faassen, 'Het dagboek', p.5.

¹² Rudolf Dekker, 'Egodocumenten en (literatuur)geschiedenis', p.106.

¹³ Rudolf Dekker, 'Egodocumenten en (literatuur)geschiedenis', p.106.

¹⁴ Rudolf Dekker, 'Egodocumenten en (literatuur)geschiedenis', p.106

¹⁵ Inge Bernheiden, *Individualität im 17. Jahrhundert, Studien zum autobiographischen Schrifttum* (Frankfurt a/d Main 1988) p.255.

deze reeks worden voorbereid binnen het project 'Egodocumenten' van de faculteit Geschiedenis van de Erasmus Universiteit te Rotterdam. Zij voldoen aan de richtlijnen voor het uitgeven van historische bescheiden van het Historisch Genootschap, met in deze uitgave enige afwijkingen hierop¹⁶.

2.2.1 Wie was David Beck?

David Beck werd op 18 januari 1594 te Keulen geboren als zoon van Stephan Beck en Sara van Arschot. Hij kwam uit een familie van messingfabrikanten die oorspronkelijk in Aken en omgeving gevestigd waren. De leden van dit geslacht verspreidden zich rond 1600 over de protestantse gebieden in Europa. Omstreeks 1612 verhuisde het gezin Beck naar Emmerik waar David het beroep van schoolmeester ging uitoefenen. Gezien de problemen op godsdienstig en politiek terrein in het Nederrijng gebied kwam een aantal leden van de familie in 1617 naar de Republiek. David werd schoolmeester in Den Haag; naast zijn werk als schoolmeester hield hij zich bezig met het schrijven van gedichten. Zijn oudere broer Hendrik had een Franse school in Delft. David betrok een woning in de Hoogstraat en trouwde in 1618 met zijn buurmeisje Roeltje van Belle. Uit dit huwelijk werden drie kinderen geboren: Adriaan, Sara en Roeltje. In december 1623 overleed zijn vrouw in het kraambed na de geboorte van hun dochter Roeltje. In 1624, het jaar waarin hij het door ons gebruikte dagboek schreef, woonden zijn jongere broer Abraham en zijn zuster Odilia bij hem in. Begin 1625 verhuisde hij naar Arnhem waar hij in 1634 overleed¹⁷.

2.3 Beschrijving van de bron

Het handschrift is opgenomen in de bibliotheek van het Gemeente-archief te Den Haag¹⁸. Het dagboek is al langer bekend; het wordt vermeld door

¹⁶ Sv.E. Veldhuijzen, ed., *David Beck*, p.23.

¹⁷ Sv.E. Veldhuijzen, ed., *David Beck*. p.8 e.v.

¹⁸ Signatuur H s 420.

Kossmann en De Vooy¹⁹ die zich met de poëzie van Beck hebben bezig gehouden. Zij hebben echter niets met het manuscript gedaan.

Een transcriptie werd pas mogelijk door gebruik te maken van moderne kopieertechnieken, zoals in de inleiding van de uitgave wordt vermeld. Dit zou kunnen pleiten tegen de bevindingen van Dekker en Bernheiden (zie 2.1.2), hoewel Beck aan het begin van het dagboek wel vermeldt dat dit dagboek bestemd is voor zijn kinderen.

Het manuscript vertoont merkwaardige facetten; iedere maand wordt op een nieuwe pagina begonnen, de dagbeschrijvingen lopen niet over paginascheidingen heen, sommige weken worden genummerd, de pagina's hebben geen rechter marge en de woorden worden steeds kleiner geschreven om een zin toch op de breedte van het papier te krijgen. Er zijn opvallend weinig doorhalingen en bovendien zijn feiten waar duidelijk pas later kennis van werd genomen (zie 2.1.1) naadloos ingevoegd. Waarschijnlijk betreft het hier een door de schrijver zelf afgeschreven kopie.

De stijl is zeer zakelijk, wat volgens Van Amerongen²⁰ de betrouwbaarheid doet toenemen. De schrijver gebruikt het dagboek als een geheugensteuntje. Dit wordt bevestigd door het feit dat Beck zelf in zijn dagboek van 1624 vermeldt dat hij zijn dagboek uit 1623 nog eens heeft doorgelezen²¹. Er zijn weinig emotionele of zelfreflectieve beschrijvingen te vinden (zie 2.1.2).

Opvallend is het zeer nauwkeurig bijhouden van zijn bezoeken aan kerkdiensten, wie er gepreekt heeft en over welke bijbeltekst. Ook vermeldt Beck welke psalmen hij heeft gezongen en welke bijbelteksten hij heeft gelezen. Hierdoor is het mogelijk een beeld te vormen van het religieuze leven van iemand uit de beginperiode van de Calvinistische gemeente in Den Haag²² (zie 1.2.1).

¹⁹ F.K.H Kossmann, 'David Beck, een Haagsch dichter onder Maurits', *Oud-Holland*, 39 (1921) p.76-89 en C.G.N. de Vooy, 'Een lijfpoëet van Prins Maurits', *Oud-Holland*, 37 (1919) p.177-188

²⁰ Martin van Amerongen, *Mijn leven, zijn leven: over biografieën, autobiografieën, hagiografieën en anti-biografieën* (Amsterdam, 1993) p.13.

²¹ David Beck, Dagboek 1624 d.d. 2 april.

²² Sv.E. Veldhuijzen, ed., *David Beck*, p.12.

3 KERKLEER EN ORGANISATIE

3.1 Inleiding

Om de verdere ontwikkelingen binnen de kerk, de controversen tussen kerk en overheid en de onderlinge bemoeienis tussen hen beide te kunnen verduidelijken is het nodig zowel de calvinistische kerkleer, de kerkorganisatie als de verhouding tussen kerk en overheid te beschrijven.

Tijdens de eerste algemene synode van de gereformeerde kerken te Emden in 1571 werd besloten om de Nederlandse leerregels en de kerkorganisatie voor de Nederlandse gewesten vast te stellen volgens het calvinistisch model. Dit hield in: aanvaarding van de geloofsbelijdenis uit 1561 samen met die van de Franse calvinisten, nadruk op de kerkelijke discipline en een voorkeur voor de Heidelbergse catechismus (deze kwam voort uit de catechismussen van Zürich, Genève en Emden). De Hollandse minderheid van de afgevaardigden probeerde een minder strenge formulering van de standpunten te bewerkstelligen, zodat de samenwerking met Lutheranen tot de mogelijkheden bleef behoren en de strikte scheiding tussen kerk en overheid werd gerelativeerd.

3.2 Calvinistische kerkleer

Grondlegger van de calvinistische kerkleer is de Fransman Johannes Calvin (Jean Cauvin 1509-1564). Zijn ideeën heeft hij vastgelegd in zijn *Institutio religionis christianae* (1536). Dit is een systematisch overzicht van protestantse geloofwaardigheden.

De basis van de leer is :

- onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan almacht en eer Gods;
- verlossing of verdoeming van de mens is voorbestemd (predestinatie);
- de menselijke wil is vrij en moet worden gericht op heiliging van het leven door vervulling van aardse plichten naar de wet Gods;

- invoering van de Geneefse kerkordening; dit wil zeggen dat de gemeente zichzelf leidt door roeping tot de dienst van God en heiliging van haar leden (gemeentepincipe).

In 1559 wordt de Academie van Genève gesticht als opleidingsinstituut voor theologen van calvinistische signatuur. Als Calvijn in 1564 overlijdt, wordt hij opgevolgd door Theodorus Beza (1519-1605). Deze heeft de leerregels aangescherpt; er is geen plaats meer voor meningsverschillen; verwerpen van de leer of een deel van de leer is een misdaad¹.

Calvijns leer is gesteld in een duidelijke heldere taal. De almacht en alomtegenwoordigheid van God staat centraal², naast de leer van de voorbeschikking. De zonde is opgenomen in Gods wereldplan; zodoende berooft het begaan van een zonde de verkorene niet van heil en kan een verworpen door het doen van de grootste deugden nooit zijn verdoemenis ontgaan. Calvijns leer kent geen sentimentaliteit die naar theodicee vraagt³. De aantrekkingskracht van het calvinisme is dan ook de troost bij diep besef van eigen zondigheid. Door de voortdurende oproep tot berouw over eigen zondigheid vergeet men de vraag naar het waarom van al dit lijden⁴. Aanvankelijk werkt de leer der verlossing van de zondige mens, door de predestinatie, bevrijdend. Men heeft zekerheid van verlossing ook bij het besef een zondig mens te zijn. Pas later komt de vraag of men wel uitverkoren is⁵.

De kracht van het calvinisme ligt in de duidelijke geloofsbelijdenis, de uitgesproken opvatting over zowel de kerkorganisatie (als onderdeel van de belijdenis), de overheid en de samenleving. Doordat leken deel hebben aan het kerkbestuur en de besluitvorming wordt hun mondigheid erkend⁶. Roorda⁷ voegt hier nog aan toe dat de scholing van en voor de gelovige erg

¹ L.Knappert, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk gedurende de 16e en 17e eeuw* (Amsterdam 1911) p.12.

² D.J.Roorda, e.a., *Overzicht van de nieuwe geschiedenis, De algemene geschiedenis van het einde der middeleeuwen tot 1870* (Groningen 1983) p.101.

³ L.Knappert, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk*, p.12.

⁴ A.Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen. Kopergeld van de Gouden Eeuw I t/m IV* (Amsterdam 1999) IV p.270.

⁵ J.J. Woltjer, 'De religieuze situatie in de eerste jaren van de Republiek' in: *Ketters en Papen onder Filips II* (Utrecht 1986) p.97.

⁶ Johan Decavele, 'Het Calvinisme en de Opstand', p.454-455.

⁷ D.J.Roorda, e.a., *Overzicht van de nieuwe geschiedenis*, p.101.

belangrijk was. Door bestuursvorm en scholing kon het calvinisme zich onder alle lagen van de maatschappij verspreiden.

3.3 Calvinistische kerkorganisatie⁸

De kerkorganisatie van de gereformeerde kerk diende te zorgen voor:

- het in stand houden van de vier zogenoemde diensten:
dienaren des Woords, de predikanten
doctoren, professoren in de theologie
ouderlingen
diakenen
- de regelmatige bediening van de sacramenten van doop en avondmaal;
- het toezicht op verkondiging van de juiste leer;
- het functioneren van kerkelijke vergaderingen op alle niveaus.

De kerkorganisatie kende een gelaagde structuur en is van lokaal naar nationaal niveau opgebouwd. Alle zaken de kerk betreffende dienden op het laagst mogelijke niveau te worden opgelost.

Consistorie of kerkenraad

Elke plaatselijke gemeente had een kerkenraad. Deze bestond uit een predikant en ouderlingen. Hiernaast kon een gemeente nog gebruik maken van diakenen. In zeer kleine gemeenten konden deze zelfs deel uit maken van de kerkenraad.

Het was de bedoeling dat de kerkenraad iedere week bijeenkwam om te vergaderen, vaak in aanwezigheid van een toehoorder van de plaatselijke magistraat, mits deze lidmaat van de kerk was.

De taak van de predikant was prediking en bediening van de sacramenten, het houden van de catechismuspreek op zondagmiddag en het sluiten en inzegenen van huwelijken. Daarnaast gaf hij leiding aan de kerkenraad

⁸ Om de opbouw van deze presbyteriaanse organisatie te beschrijven heb ik voornamelijk gebruik gemaakt van J.G.J van Booma, *Onderzoek in protestantse kerkelijke archieven in Nederland* ('s-Gravenhage 1994).

inzake de kerkelijke tucht. Een predikant werd voor het leven benoemd tenzij hij elders beroepen werd.

De taak van de ouderlingen was om samen met de predikant leiding te geven aan de gemeente en op huisbezoek te gaan bij lidmaten, onder andere ter uitnodiging van het avondmaal. De ouderlingen werden gekozen uit het midden van de gemeente en benoemd voor een aaneengesloten periode van twee jaar.

De diakenen hadden de dienst van christelijke barmhartigheid, dat wil zeggen de armenzorg. Zij hielden zich bezig met zowel het inzamelen van geld als het distribueren daarvan onder de behoeftigen van de gemeente⁹. Tot hun taak hoorde ook de weduwen- en wezenzorg. Voor een derde taak van diakenen had men mensen nodig die zieken, gewonden en gevangenen vertroosten; van hen werd een goede kennis van Gods woord verwacht¹⁰.

De diakenen werden net als de ouderlingen voor maximaal twee jaar aaneengesloten gekozen. Opvallend is dat als diaken niet alleen mannen konden worden benoemd, maar ook oudere, goed bekend staande en vrome vrouwen. De armenzorg was niet alleen in handen van de kerk; ook burgerlijke armenmeesters waren werkzaam ter ondersteuning van de behoeftigen in de zeventiende-eeuwse maatschappij. (zie ook 3.4).

Classis

De classis was een vergadering van afgevaardigden van aan elkaar grenzende gemeenten; er werd eenmaal per drie maanden vergaderd. Naast deze reguliere vergaderingen konden ook bijzondere vergaderingen bijeen geroepen worden. Deze werden gewijd aan zaken als het afnemen van examens van beroepen proponenten. Ook kwam het voor dat er vergaderingen werden belegd om te kijken in hoeverre besluiten van een vorige vergadering waren uitgevoerd.

De onderwerpen die in de classisvergadering aan de orde kwamen waren: die welke niet in een mindere vergadering behandeld konden worden; zaken van algemeen belang; zonodig het verkiezen van afgevaardigden naar

⁹ Deze armenzorg strekte zich niet alleen uit tot lidmaten, anderen werden als er geld of goederen genoeg waren ook geholpen. A.Th.van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Franeker 1998) p.102.

¹⁰ Zie hiervoor ook: A.Th.van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*. p.99.

een provinciale synode en het aanstellen van *visitores* voor het jaarlijkse bezoek aan alle kerken binnen de classis. De taak van deze *visitores* was toezichhoudend op het functioneren van predikanten, kerkenraden en schoolmeesters die in dienst van de kerk waren.

Tevens werd op elke reguliere vergadering een van de predikanten uitgenodigd bij de volgende vergadering te preken, soms met opgave van het onderwerp. Deze preek werd dan door de andere afgevaardigden beoordeeld.

Particuliere synode

Dit vergaderorgaan werd alleen bijeen geroepen ingeval van beroepsprocedures of moeilijke kwesties die niet door een lagere vergadering konden worden opgelost en bij zaken die het hele gebied van de synode raakten. In de meeste gevallen viel het synodale gebied samen met de provinciale grenzen, vandaar ook wel de naam provinciale synode. In het geval van het gewest Holland ging dit niet op; hier had men een tweedeling in noord en zuid gemaakt.

Net als bij de vergaderingen van de kerkenraden waren er bij deze vergaderingen afgevaardigden van de magistraat, in dit geval de Staten, aanwezig. Evenals bij de kerkenraad gold voor hen de vereiste van lidmaatschap van de kerk.

Zaken die hier aan bod kwamen betroffen onder andere: benoemingsprocedures; viering van het avondmaal; ontheiliging van de zondag; houden van vasten-, bede- en dankdagen; visitatie van de classis en huwelijkskwesties zoals het sluiten van een huwelijk waarbij een van de partners ongedoopt was of waarbij de partners een verschillend geloof aanhingen.

Algemene of nationale synode

Het houden van een nationale synode werd in de synode van 1581 beperkt tot eenmaal per drie jaar, tenzij dringende zaken een eerdere bijeenkomst rechtvaardigden. Van iedere particuliere synode werden twee predikanten en twee ouderlingen afgevaardigd. Frappant is dat de bepalingen van de nationale synode van Dordrecht (1618-1619) geen afwijkingen lieten zien, maar dat het tot 1816 duurde eer er weer een nationale synode bijeen ge-

roepen werd¹¹. In deze periode bleek er wel een onofficieel vergader- en contactcircuit te bestaan, vaak schriftelijk op nationaal niveau.

Wereldlijke ambten in de gereformeerde kerk

Een van de wereldlijke ambten was dat van 'buersedraeger' of 'collecteerder van 't geld'. Deze ambtsdragers moesten het dienstgeld van de predikant inzamelen en de driemaandelijke uitbetaling verrichten.

Verder waren er de Heilige Geestmeesters (de naam dateert van voor de reformatie). Dit waren de burgerlijke tegenhangers van de diakenen; zij zorgden vooral voor hen die geen lidmaat van de kerk waren. In het geval van fondsenwerving werkten zij nogal eens samen met de kerk. Als de geldmiddelen niet toereikend waren om alle nood te lenigen, werd er provinciaal een loterij georganiseerd waarbij de predikant vanaf de kansel opriep ruimhartig te geven, en werden er door de hele provincie kaarten gestuurd met de uitnodiging om mee te doen. In sommige steden verzorgden rederijders regelmatig liefdadigheidsoptredens¹² om op deze wijze 'zorginstellingen', zoals oudemannen- en vrouwenhuizen, wees- en gasthuizen, financieel te steunen.

Toen de oude (rooms-katholieke) kerk officieel verboden werd, kwamen alle bezittingen zoals gebouwen en grond aan de overheid. Het vermogen behoorde dan ook niet aan de plaatselijke of regionale kerk maar was ondergebracht in een kerkenfonds en werd gebruikt voor de instandhouding van de kerk (onder andere het onderhoud van het gebouw). Het beheer van dit fonds werd gevoerd door kerkvoogden, kerkmeesters of godshuysmeesters. Deze werden van oudsher aangesteld door de burgerlijke overheid en deze behield dit recht ook na de overgang naar de nieuwe religie. Zo kon het gebeuren dat kerkvoogden tot een ander geloof hoorden dan dat wat beleden werd in de kerk waarvoor zij waren aangesteld. Bovendien hield de overheid toezicht op de uitgegeven gelden via een jaarrekening. Sommige benoemingsrechten behoorden niet aan de overheid maar waren door erfrecht in handen van een ambachtsheer of zelfs van een buiten

¹¹ J.G.J van Booma, *Onderzoek in protestantse kerkelijke archieven*, p.109.

¹² A.Th.van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, p.105.

landse abt¹³. In dit laatste geval werden benoemingen via een lokale vertegenwoordiger geregeld.

3.4 Verhouding tussen kerk en overheid

Aan de vooravond van de hervorming hadden de wereldlijke autoriteiten vaak een doorslaggevende stem bij benoemingen van pastoors; vanuit het stadhuis werd de pastoor dan ook als stedelijk ambtenaar gezien¹⁴. Veel magistraten gingen er vanuit dat dit recht na de legalisering van de gereformeerde kerk tot publieke kerk ook voor predikanten zou gelden¹⁵. Benoemingen van predikanten geschiedde door de overheid, maar voortaan op voordracht of na goedkeuring van de kerkenraad.

In de Republiek, in tegenstelling tot in de rest van Europa, hadden de kerkprovincies een aanzienlijke organisatorische onafhankelijkheid ten opzichte van de burgerlijke autoriteiten, ondanks het feit dat men voor gebruik van kerken en de betaling van tractementen van predikanten afhankelijk was van de wereldlijke macht¹⁶. In de samenwerking tussen kerk en overheid liggen nogal wat potentiële probleemgebieden besloten. De regenten, hoewel overtuigd lidmaat van de gereformeerde kerk, kozen in hun wereldlijke politiek voor pragmatische oplossingen teneinde de rust in de stad, de provincie of de Republiek te bewaren¹⁷, dit tot ongenoegen van de calvinistische kerk. Zo legden zij de eisen van de kerk om dissenterkerken, sekten en de rooms katholieke kerk aan banden te leggen consequent naast zich neer, of werd, indien een verordening niet vermeden kon worden, de vervolging bij niet nakomen genegeerd¹⁸.

¹³ J.G.J van Booma, *Onderzoek in protestantse kerkelijke archieven*, p.116.

¹⁴ A.Th.van Deursen, 'Het ontstaan van de gereformeerde (hervormde) kerk in Nederland (1572-1650)', *Kerktijds: contactblad van de vereniging voor Nederlandse kerkgeschiedenis*, 3 (9) (1989) p.15.

¹⁵ J.J.Woltjer, 'De religieuze situatie in de eerste jaren van de Republiek', p.100.

¹⁶ J.L. Price, 'De regent' in: Beliën, H.M., ed., *Gestalten van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1995) p.55.

¹⁷ J.L. Price, 'De regent', p.55.

¹⁸ J.L. Price, 'De regent', p.53.

Een deel van het geloof in de zeventiende eeuw berustte op volksgeloof; dit stelde meestal op vrees. Godsvrucht daarentegen kende twee kanten, vrees en liefde. De overheid maakte gebruik van dit gevoel van vrees, door uitvaardiging van dank-, vast- of bededagen met het doel de openbare zonde uit te roeien zodat Gods toorn niet opgewekt wordt. Deze dagen werden gemiddeld twee maal per jaar uitgeschreven. Het onderwerp werd door de nationale overheid opgegeven en via provincie en steden naar de predikanten van de publieke kerk doorgegeven, waarbij de predikanten verplicht waren er een passende tekst bij te zoeken¹⁹. Het merkwaardige verschijnsel deed zich voor, dat al snel ook joden, katholieken en dissenterkerken de biddag met het thema overnamen, zonder druk van de overheid²⁰.

¹⁹ P.van Rooden, 'Dissenters en bededagen. Civil religion ten tijde van de Republiek', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 4 (107) (1992) p.704.

²⁰ P.van Rooden, 'Dissenters en bededagen', p.706.

4 DE KERK IN DE REPUBLIEK

4.1 Ontwikkeling van de reformatie: 1572 - ±1600

In landen waar het protestantisme vroeg gevestigd werd, gebeurde dit in overeenstemming met of onder leiding van de wereldlijke overheid¹. Nederland had binnen Europa een uitzonderingspositie bij de vestiging van het protestantisme; er was al zo'n vijftig jaar een reformatieproces gaande voor er een Nederlandse staat gevestigd werd².

Tot 1572 bestond de gereformeerde kerk in de illegaliteit, maar van af dat jaar begon zich een kentering af te tekenen wat betreft het gewest Holland in de opstand tegen Spanje. De opstandelingen konden veel steden innemen met behulp van een kleine calvinistische minderheid binnen de stadsmuren en konden er de nieuwe gereformeerde kerk vestigen. Hierbij stond het opzetten van een kerkelijke organisatie naar het model van Emden voorop³.

Een jaar later, tijdens de synode te Noord-Holland, besloten de afgevaardigden dat predikanten allen dezelfde belijdenis dienden af te leggen, dit met het doel eendracht binnen de kerk te creëren. In 1574, tijdens de synode van Zuid-Holland, viel hetzelfde besluit voor ouderlingen en diakenen. Toen tijdens de synode van 1576 bleek dat de belijdenis Belgica (de gewenste belijdenisformulering voor kerkelijke ambtsdragers) erg onbekend was, drongen de afgevaardigden er op aan dat elke classis minstens één exemplaar zou ontvangen. In de jaren tachtig van de zestiende eeuw was de organisatie, de eenheid van bestuur en de onderwerping aan de controle van meerdere vergaderingen voor alle plaatselijke gereformeerde kerken in het gewest Holland verwezenlijkt⁴.

In 1581 werd tijdens de nationale synode te Middelburg de lijn van Emden voortgezet. In vier hoofdstukken werden de gereformeerde kerkleer, de kerkorde, de liturgie en de discipline vastgelegd. Dit gebeurde met het doel

¹ J.J.Woltjer, 'De religieuze situatie in de eerste jaren van de Republiek', p.95 en A.Th.van Deursen, 'Het ontstaan van de gereformeerde (hervormde) kerk', p.13.

² A.Th.van Deursen, *Mensen van klein vermogen*. IV p.289.

³ Johan Decavele, 'Het Calvinisme en de Opstand', p.456 en J.J.Woltjer, 'De religieuze situatie in de eerste jaren van de Republiek', p.94.

⁴ A.Th.van Deursen, *Mensen van klein vermogen*. IV p.290.

de eenheid in de Nederlandse kerk te handhaven. De voorzitter, de calvinistische predikant Petrus Datheen, eiste van de overheid een duidelijke stellingname voor eensgezindheid en uitsluiting en verbanning van aanhangers van andere religies⁵. Als antwoord werd in datzelfde jaar een plakkaat door de Staten-Generaal uitgevaardigd: openbaar belijden van een andere dan de gereformeerde religie werd niet meer toegestaan, maar verder dan dat wilde men niet gaan. Deze tolerante houding blijkt ook al uit de opstelling van de overeenkomst die zou leiden tot de Unie van Utrecht in 1579. Hierin was in artikel 13 expliciet opgenomen dat er in de Republiek vrijheid van geweten zou worden gehandhaafd (een unicum in het Europa van die tijd). De meeste steden waren rond 1573 feitelijk al overgegaan tot een verbod op het openbaar celebreren van de mis.

Tijdens het derde kwart van de zestiende eeuw was het gewoon de kerken in een stad te verdelen onder de verschillende geloofsrichtingen. In Den Haag bleef de Sint Jacobskerk katholiek omdat deze groter was; de Kloosterkerk werd geschikt gemaakt voor de protestantse eredienst⁶. Toen de openbare mis niet meer geduld werd begon men de Sint Jacob, onder tusschen Grote Kerk geheten, te gebruiken voor de protestantse eredienst. Hier zij nog vermeld, vooruitlopend op latere ontwikkelingen, dat de Kloosterkerk wel zijn naam behouden heeft, maar lange tijd voor andere doeleinden dienst heeft gedaan, onder andere als geschutsopslagplaats, tot dit kerkgebouw in 1617 weer voor de protestantse eredienst werd gekraakt door de contraremonstranten⁷.

Een consequentie van de vrijheid van geweten was dat iedereen zijn eigen mening over en uitleg van de religie en de bijbel kon hebben. Binnen de samenleving van de Republiek leefden katholieken, joden en niet-kerkelijken naast een veelheid van protestantse richtingen: dopersen, lutheranen, calvinisten en binnen deze groepen weer verschillende stromingen. Toen na 1581 de gereformeerde kerk als enige kerk recht kreeg op het houden van openbare erediensten, was maar een deel van de bevolking lidmaat van

⁵ Johan Decavele, 'Het Calvinisme en de Opstand', p.458.

⁶ J.Smit, 'De vestiging van het Protestantisme in Den Haag', *Archief voor kerkgeschiedenis*, 3 (19) (1926) p.213.

⁷ Ch. Dumas, ed., *Waar Hagenaars kerken: geschiedenis van de Haagse kerken gebouwd voor 1900* ('s-Gravenhage 1983).

deze kerk. Een deel was liefhebber, maar het grootste deel van de ingezetenen van de Republiek behoorde niet tot deze kerk.

Hoewel de gereformeerde kerk de oude katholieke volkskerk wilde vervangen en een nieuwe volkskerk wilde creëren, bleef het besluit om toe te treden tot deze nieuwe kerk bij de gelovige. Inherent aan de calvinistische leer was het recht op zelfbeschikking en dus ook de keus om als lidmaat toe te treden tot de kerk⁸.

4.2 Ontwikkeling van de reformatie: ± 1600 - ±1620

Aan het begin van de zeventiende eeuw werd de gereformeerde kerk vrijwel volledig beheerst door de calvinistische stroming. Allen die vrijzinniger (zeker ten aanzien van de predestinatie) dachten, waren oud en hadden zich aan de calvinistische regels moeten aanpassen, de kerk als predikant moeten verlaten of waren geschorst.

Net op het moment dat de leerstellige rust leek te zijn bereikt, ontstond aan de universiteit van Leiden een wetenschappelijk dispuut tussen twee hoogleraar-theologen over de uitleg van het begrip predestinatie binnen de kerkelijke leer en de consequenties die hieraan verbonden waren. Gomarus, een volgeling van Béza, beriep zich op bijbelse uitspraken en kwam tot de conclusie dat God reeds bij de schepping had bepaald wie was uitverkozen en wie niet. De mens had daar geen invloed op; het teken van uitverkozen zijn is het geloof. Arminius, de opponent van Gomarus, beriep zich ook op de bijbel en op Calvijn maar kwam tot een andere conclusie, namelijk dat de mens wel degelijk enige eigen verantwoordelijkheid heeft, in casu de mogelijkheid tot bewust kiezen door middel van het geloof en de inspiratie van de heilige geest. Tot hier was het nog een conflict binnen de kerkleer. Gevolg was wel dat er binnen de gereformeerde kerk weer twee stromingen ontstonden.

De calvinistische richting was sterk genoeg om de arminiaanse aanhangers met kerkelijke middelen te weren, maar de volgelingen van Arminius hoopten op steun van de Staten van Holland, die immers Arminius als hoogleraar in Leiden hadden benoemd. In 1610 boden drieënveertig predi-

⁸A.Th.van Deursen, 'Het ontstaan van de gereformeerde (hervormde) kerk', p.13.

kanten, in de lijn van Arminius, de Staten van Holland een remonstrantie aan met het verzoek om steun. Vanaf dit moment kende de gereformeerde kerk remonstranten en contraremonstranten, waarbij de laatste groep calvinistisch van aard was.

In een poging de rust in de Republiek te herstellen kozen de Staten van Holland voor een politiek van wederzijdse tolerantie. Hierdoor veranderde de discussie in een controverse over de verhouding tussen kerk en staat. Beide kerkelijke partijen kozen voor een verschillende opvatting over hoe de verhouding tussen staat en kerk zou moeten zijn. De polemiek ont-aardde vanaf dat moment in een openbaar probleem. De gereformeerden hadden naar eigen zeggen beslist niet de bedoeling om de autoriteit van de overheid aan te tasten, ook niet in kerkelijke zaken. Het probleem was dat er grenzen aan deze gehoorzaamheid waren, met name door de tekst 'men moet Gode meer gehoorzaam zijn dan de mensen'. Overheidsautoriteit mocht dus nooit ontaarden in gewetensdwang⁹.

De Gomaristen (contraremonstranten) waren voor het principe van collateraliteit, het naast elkaar bestaan van kerkelijke en wereldlijke macht. De Arminianen (remonstranten) - Arminius was in 1610 overleden en opgevolgd door Johannes Wtenbogaert - hadden drie mogelijke oplossingen: ten eerste: de kerk heeft gezag over de staat; ten tweede: staat en kerk kennen elk hun eigen gezagsterrein; en ten derde: de staat heeft het gezag over de kerk. De voorkeur van Wtenbogaert ging uit naar de laatste opvatting¹⁰.

In de praktijk kwam het neer op een scala aan opvattingen en overlappingen. De diverse opvattingen liepen dwars door de samenleving en dus door de verschillende bevolkingslagen heen. In plaatsen met één predikant volgden de gemeenteleden als regel zijn opvattingen; in plaatsen met meerdere predikanten kon men kiezen en liepen de keuzelijnen zelfs dwars door gezinnen heen.

Ook in Den Haag werd het remonstrantse-contraremonstrantse conflict lokaal uitgevochten. Er waren vier predikanten, waarvan alleen Henricus Rosaeus (1607-1637), aanvankelijk remonstrants, al voor 1616 zeer felle

⁹ L. Wüllschleger, *Scheurmakers en Nieuwlichters* (Leiden 1989) p.37.

¹⁰ S. Groenveld, e.a., *De bruid in de schuit, de consolidatie van de Republiek 1609-1650* (Zutphen 1985) p.11-16.

calvinistische (contraremonstrantse) sympathieën had. In 1616 werd hij geschorst door de remonstrantse classis en de Haagse slijkgeuzen (contraremonstranten) weken in de zomer van 1616 uit naar Rijswijk. Zij wensten echter een eigen kerk in Den Haag. Tijdens een bijeenkomst van de Hollandse Raad kwam men in aanwezigheid van Maurits en Van Oldenbarnevelt tot een compromis. De contraremonstranten mochten hun eigen dienst houden in de Grote Kerk, maar niet onder leiding van Rosaeus en zonder eigen kerkenraad. De Gomaristen hielden zich niet aan deze voorwaarden. Zij kozen toch een eigen kerkenraad en gingen met goedvinden van de Engelse ambassadeur eigen bijeenkomsten houden in de Engelse kerk¹¹. Tijdens de Rijswijkse periode bedroeg het aantal kerkgangers 500 à 700. Bij terugkeer in Den Haag steeg het aantal snel. De kerk werd al spoedig te klein en men legde beslag op de Kloosterkerk. De Haagse predikant Johannes Lamotius (1570?-1627), gematigd met remonstrantse sympathieën, ging op het juiste moment over naar de contraremonstranten van de Nadere Reformatie¹². In 1617 trokken de calvinisten de consequenties van hun standpunt en scheidden zich volledig af van de remonstranten.

Er dreigde zelfs een burgeroorlog en de Staten vaardigde in 1617 de 'scherpe resolutie' uit, waarbij steden het recht kregen waardgelders (een soort huursoldaten) op te roepen om opstandjes tussen de twistende groepingen met harde hand neer te slaan¹³. Den Haag was één van de eerste Hollandse steden waar de afscheiding plaatsvond. Omdat dit in de hofstad gebeurde, had deze actie enorme gevolgen. Maurits koos openlijk partij voor de contraremonstranten en ging op 26 juli in de Kloosterkerk bij predikant Rosaeus ter kerk¹⁴.

De keuze van Maurits om de kant der contraremonstranten te kiezen is volgens Van Deursen waarschijnlijk niet politiek ingegeven geweest. Maurits onderschreef door zijn opvoeding de calvinistische geloofsbelijdenis als vanzelfsprekend en er is geen oorspronkelijk gedachtegoed van hem bekend ten aanzien van zijn geloofsleven¹⁵. Volgens Price kan de keuze van Maurits gezien worden als een keuze voor de eenheid van de republiek, omdat de gereformeerde kerk een van de weinige bindende elementen

¹¹ S. Groenveld, e.a., *De bruid in de schuit*, p.30.

¹² A.Th.van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, p.242-243.

¹³ A.Th.van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, p.269 en p.271.

¹⁴ A.Th.van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, p.269.

¹⁵ A.Th.van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, p.307.

tussen de provincies was en een scheuring in de kerk gevolgen zou kunnen hebben voor de nationale eenheid¹⁶. Nergens was de gehele bevolking lid van de calvinistische kerk, maar wel de politiek dominante groep waardoor er een gemeenschappelijke ideologie bestond voor de strijd tegen Spanje.

De politieke gevolgen waren, mede door de persoonlijke controverse tussen Maurits en Van Oldenbarnevelt, zeer groot. De contraremonstranten stonden ineens tegenover de Staten van Holland, met hun grote invloed in de Staten-Generaal. Tot 1618 waren regenten en remonstranten vaak bondgenoten geweest, niet omdat er een principiële overeenkomst was tussen beide partijen, maar omdat hun belangen parallel liepen¹⁷.

In de hoop eindelijk rust in het land te krijgen door middel van oplossing van het leerstellig geschilpunt gaf de Staten-Generaal in 1618 toestemming een landelijke synode bijeen te roepen in Dordrecht. Tijdens deze synode werd het godsdienstige verschilpunt aan de orde gesteld. Een probleem hierbij was dat er voornamelijk contraremonstrantse afgevaardigden waren; pas na dagvaarding kwamen er remonstrantse predikanten naar Dordrecht. Het dispuut ontaardde in formalistische haarkloverij en omdat de remonstrantse afvaardiging onderling hevig verdeeld was, werd de concepttekst van de Dordtse leerregels aangenomen die was opgesteld door de contraremonstranten¹⁸.

De Dordtse leerregels vormden (samen met de Nederlandse geloofsbelijdenis en de Heidelbergse Catechismus) de Formulieren van Eenheid, als fundament voor de calvinistische leer. Naast de aanvaarding van de Dordtse leerregels werden ook verbeteringen van het onderwijs, een behoorlijke bezoldiging van predikanten en ijver voor uitbreiding van het ware

¹⁶ J.L. Price, 'De regent', p.54. Ook Wüllschleger gaat er vanuit dat de overgang van Maurits politiek is in gegeven, alleen de motivatie is hier anders (het volk te vriend houden), L.Wüllschleger, *Scheurmakers en Nieuwlichters*, p.25. Deze motivatie komt overeen met die van Kooiman, die er ook van uit gaat dat Maurits niet religieus geïnteresseerd was in dit leerstellige conflict. W. Kooiman 'In Godes vrees te leven...' in: Thulin, Oskar, ed., *De reformatie in Europa* (Baarn 1968) p.248.

¹⁷ A.Th.van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, p.198.

¹⁸ Naast de onderlinge verdeeldheid geeft Wüllschleger nog een andere verklaring van het verlies van de remonstranten, namelijk: de verbondenheid van de remonstranten met Van Oldenbarnevelt. L. Wüllschleger, *Scheurmakers en Nieuwlichters*, p.27.

geloof aan de orde gesteld¹⁹. Een saillant detail is de manier waarop de synode werd afgesloten. Op 6 mei 1619 werden in de Grote Kerk te Dordrecht de leerregels voorgelezen, op 9 mei gevolgd door een maaltijd met muziek en zang ter waarde van 300.000 gulden. Ook vrouwen mochten aanwezig zijn, zij het achter gordijnen²⁰.

De leerstellige oplossing voor een politiek-religieus probleem bleek ook politieke gevolgen te hebben. Van Oldenbarnevelt en gelijkgezinde politici werden na een rechtzaak onthoofd of gevangen gezet. De vrijheid van remonstrantse predikanten werd danig beknot en in 1623/1624 zaten zes remonstrantse predikanten op Loevestein gevangen²¹. De nieuwe publieke kerk verschilde wel van de oude, maar bood geen wezenlijk andere aanblik. Ze bleef pluriform en er was maar een minderheid van de bevolking lidmaat²².

¹⁹ J. Presser, *De tachtigjarige oorlog II* (Amsterdam/Brussel 1963) p.213.

²⁰ S. Groenveld, e.a., *De bruid in de schuit*, p.37.

²¹ J. Haitzma, 'De remonstrantse en contraremonstrantse twisten in Woerden', *Holland: regionaal historisch tijdschrift*, 3 (9) (1977) p.98.

²² S. Groenveld, e.a., *De bruid in de schuit*, p.43.

5 KERK EN MAATSCHAPPIJ (ROND 1624)

5.1 Maatschappijschets

De kracht van de gereformeerde kerk lag vooral in haar publieke karakter. Zij werd door de overheid erkend als nationale kerk en alleen zij kon bij doop, huwelijk en begrafenis aan alle ingezetenen van de Republiek dienst verlenen¹. Door de eeuwen heen heeft de calvinistische kerk geprobeerd het totale maatschappelijke leven aan de leefregels van de kerk te onderwerpen, bij voorkeur in samenwerking met de overheid². De kerk propageerde een sobere levensstijl, geen onnodige luxe, goed religieus-zedelijk leven en het belang van een goed christelijk gezinsleven. Dit laatste stond onder controle van de kerk indien minstens een van beide echtelieden belijdend lid was. De kerk weigerde mee te werken aan een huwelijksbevestiging als niet beide echtelieden gedoopt waren. Zij beschouwde een huwelijk eigenlijk als een wereldse zaak (met de reformatie was het huwelijk als sacrament afgeschaft) maar in feite bleef het rooms-katholieke huwelijksritueel bestaan, ondanks de al in 1580 afgekondigde 'politieke ordonnantie' door de Staten van Holland waarbij de sluiting van een burgerlijk huwelijk geregeld werd³.

Door de eis van de gereformeerde kerk dat beide leden van het toekomstige bruidspaar gedoopt moesten zijn, kwam in de beginperiode van de reformatie de volwassenendoop nogal eens voor. De kerk speelde hier op in door de doop niet zomaar toe te dienen maar deze tevens te gebruiken als vorm van belijdenis en dus van toetreding tot de kerk als lidmaat⁴. Voor de kinderdoop golden andere regels; zo kon bijna iedereen een kind laten dopen, de enige eis was dat de ouders bereid moesten zijn instemming te

¹ A.Th.van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, p.144.

² Frijhoff meent dat dit kersteningsoffensief niet christelijk van aard is, maar een wereldlijke strategie van kerkelijke tucht die meer de kerkorde dan de geloofsorde raakt. Willem Frijhoff, 'Vraagtekens bij het vroegmoderne kersteningsoffensief' in: Rooijackers, G. en Theo van der Zee, ed., *Religieuze volkscultuur: de spanning tussen de voorgeschreven orde en de geleefde praktijk* (Nijmegen 1986) p.72.

³ A.C.L. Zwaan, ed., *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa* (Heerlen 1995) p.52.

⁴ A.Th.van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, p.141.

betuigen met de kerkleer. Mochten ouders niet bevoegd zijn (door hun levenswandel) deze uitspraak te doen dan was de oplossing een doopge-
tuige te vragen die dit wel kon beloven. Feesten bij een doop of een huwe-
lijk waren toegestaan, maar met mate, wat wil zeggen dat de kosten niet te
hoog mochten zijn, terwijl muziek en dans verboden waren⁵.

Het is duidelijk dat in het begin van de zeventiende eeuw de invloed van de
gereformeerde kerk op het persoonlijk leven gericht was op onthouding. Er
werd vooral aangegeven wat goede lidmaten niet behoorden te doen.

De deftige eenvoud van het patriciaat was een gevolg van beschaving via
de predikant in plaats van via de Latijnse school (het kerkelijk leven had
een anti-aristocratische strekking). Toch is de maatschappij nooit echt pu-
riteins geworden⁶, onder andere omdat de kerk nooit een totale greep heeft
kunnen verwerven op het leefklimaat. Dit is ondermeer te zien aan de be-
langstelling voor kunst, wetenschap, vermaak en kwistig gebruik van alco-
hol. De oorzaak lag onder andere in het feit dat de kerk te weinig lidmaten
had om tuchtmaatregelen ten aanzien van afwijkend gedrag een effectieve
uitstraling te geven.

De wens binnen het calvinisme om het lagere volk te beschaven en tot een
zinnig gelovig bestaan op te voeden, leidde tot de oprichting van spin- en
rasphuizen als verbeteringsinstituten voor vrouwen en mannen. Deze in-
stituten werden geleid door calvinistische voogden en boden onder andere
plaats aan bedelaars⁷. De bewoners waren verplicht de preek- en cate-
chismusdiensten tot onderricht en verbetering van levensstijl bij te wonen.
Bijna alle kinderen gingen naar school, al was het maar voor een korte pe-
riode. De staat betaalde zelfs het salaris van sommige onderwijzers zodat
ook kinderen uit arme gezinnen, waar het schoolgeld niet betaald kon wor-
den, toch leerden lezen en schrijven. Deze strategie was het directe gevolg
van de calvinistische oriëntatie op het woord en het lezen van de bijbel. De
kerk zag het liefst alleen scholen waarbij de onderwijzer de gereformeerde
belijdenis ondertekend had en dus onder controle stond van de kerkenraad.

⁵ Herman Roodenburg, *Onder censuur. De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam 1578-1700*. (Amsterdam 1990) p.33.

⁶ J. Huizinga, *Nederland's beschaving in de 17e eeuw* (Groningen 1984) p.69.

⁷ A.C.J. de Vrankrijker, 'Neerlands volk in oorlogstijd' in: Presser, J., ed., *De tachtigjarige oorlog II* (Amsterdam/Brussel 1963) p.312.

In Holland was echter niet vastgelegd dat een school in dienst zou staan van de kerk. Alleen als er gereformeerd onderwijs gegeven werd was toezicht vanuit het kerkbestuur nodig, ook in verband met eventueel noodzakelijke sancties bij een levenswandel van de onderwijzer die niet paste bij de gereformeerde leer⁸. Door het wegvallen van de oude parochiescholen raakten bepaalde schooltradities in onbruik; zo verviel de schoolmaaltijd. Wat op sommige privé- of bijscholen overbleef was een rijstebrijmaaltijd op 28 december (het oude katholieke Onnozele Kinderen feest). Soms werd er nog Vastenavond gevierd door de meester op te sluiten en hem alleen vrij te laten als hij voor de rest van de dag de leerlingen vrij gaf⁹.

In het kader van de wens van de kerk volkskerk te worden en omdat er in Holland en vooral in Amsterdam veel, vooral lager dienstpersoneel van Duitse origine werkte, beriep de classis Amsterdam in 1620 Otto Badius vanuit Duitsland als predikant¹⁰.

Toen hij zijn dagboek schreef, woonde Beck in Den Haag. Deze stad (zonder stadsrechten) bekleedde in de beginperiode van de zeventiende eeuw een bijzondere positie. De provinciale en nationale bestuurslichamen vergaderden er en hoewel de stad zelf politiek weinig invloed had (ze had geen stem in de Staten), was haar positie niet onbelangrijk¹¹. Uit de kohieren van 1627 blijkt dat de inwoners van Den Haag toen gemiddeld het rijkste waren in de gehele Republiek. Dit jaar valt wel buiten het directe bestek van deze scriptie, maar er kan mijns inziens worden aangenomen dat in de tussenliggende drie jaar niet zulke enorme verschillen zijn opgetreden dat extrapolatie niet geoorloofd zou zijn. Er woonden in die periode naar verhouding ook weinig paupers in Den Haag, hoewel zich in de stadsuitbreidingen wel armere bevolkingsgroepen vestigden. Een verklaring van deze situatie is onder andere de vestiging van veel afstammelingen uit oude adellijke geslachten en van hoge ambtenaren. Hiernaast is een niet onbelangrijk gegeven dat steden die rijk zijn geworden door handel of nijverheid een groot aantal los-arbeiders en dagloners aantrokken die op zoek waren naar inkomsten. Hierdoor ontstond daar een relatief brede onderlaag van de maatschappij. Ook de politieke verhoudingen in Den Haag lagen anders dan elders. Den Haag kende geen regenten-elite zoals in steden waar

⁸ A.Th.van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, I p.138-139.

⁹ Haye Thomas, *Het dagelijks leven in de 17de eeuw* (Amsterdam 1981) p.30.

¹⁰ A.Th.van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, I p.46.

¹¹ L. Wüllschleger, *Scheurmakers en Nieuwlichters*, p.37.

vermogende families het stadsbestuur beheersten en door huwelijken binnen eigen kring een sociale bovenlaag gingen vormen. De leden van de vroedschap bestonden voornamelijk uit kleinburgers en winkeliers die geen directe banden met de ambtenarenwereld en de hofkringen hadden.

Ondanks het feit dat Den Haag geen echt hofleven kende, was het leven er toch wat mondainer dan elders in de Republiek; zelfs mensen die bij vestiging in Den Haag zich nog in streng zwart kleedden, gingen na verloop van tijd wat zwieriger gekleed¹².

5.2 Kerkelijk leven

Om in hoofdstuk 6 een vergelijking te kunnen maken met wat Beck schrijft over zijn kerkelijk leven en over het dagelijks leven van een lidmaat van de kerk zal ik uitvoerig ingaan op de verschillende onderdelen van het kerkelijk leven in de vroege zeventiende eeuw. Het gaat hier zowel om vormen van geloofsbeleving in het dagelijks leven, als gebruiken bij de liturgie.

In het dagelijks leven werd veel gebeden, en gebed aan tafel lijkt algemeen te zijn geweest¹³. Deze veronderstelling wordt gesterkt door de vele schilderijen die bekend zijn met het tafelgebed als onderwerp. Schama baseert een deel van zijn theorie over de Nederlandse zeventiende eeuw op schilderijen met dit thema¹⁴.

Tót de reformatie bepaalden de kerkelijke feestdagen en naamdagen van sommige heiligen het ritme van het dagelijks leven. In de protestantse kerken waren alle dagen behalve de zondag gelijk. Dit was voor een deel van de kerkelijke feestdagen geen probleem. Pasen en Pinksteren vallen uiteraard altijd op zondag, maar voor de wisselende dagen van Kerstmis en de feestdagen die nooit op zondag vallen zoals Hemelvaartsdag en Goede Vrijdag ontstond voor de calvinistische kerk een dilemma. Afschaffing daarvan en benutting van de zondag vóór de feestdag voor een preek over de aan deze dagen gerelateerde bijbeltekst stuitte op zoveel weerstand, dat men besloot deze dagen met een kerkdienst te vieren, evenals Tweede

¹² H.E. van Gelder, *'s-Gravenhage in zeven eeuwen* (Amsterdam 1937) p.116-136.

¹³ A.Th. van Deursen en G.J. Schutte, *Geleefd geloven*, p.17.

¹⁴ Simon Schama, *Overvloed en onbehagen* (Amsterdam 1988) p.51 en A.Th. van Deursen, 'Simon Schama: de band met de zeventiende eeuw' in: Deursen, A.Th. van, *De eeuw in ons hart* (Franeker 1991) p.196.

Paas-, Pinkster- en Kerstdag. Zelfs op Derde Kerstdag werd er een kerkdienst gehouden. Ter vervanging van de afgeschafte heiligendagen kwamen de door de overheid uitgeroepen dank-, vasten- en biddagen als erkende vrije dagen er bij¹⁵.

5.2.1 Zondagsviering

De zondagsheiliging liet veel te wensen over. De vele ordonnantiën en plakaten in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw laten zien dat het moeilijk geweest moet zijn om de mensen op zondag in de kerk te krijgen¹⁶. Veel kermissen en jaarmarkten begonnen op zondag, of werden alleen op zondag gehouden. De kerk had geen principiële bezwaren tegen de kermis als zodanig, maar wel tegen de uitwassen. Zo kon de Brielse kerkenraad in 1624 nog verklaren: *"Dat op de tegenwoordige kermisse veele abuysen tegen de goede ordre sijn incruypende"*. De raad dacht vooral aan kansspelen, loterijen, koorddansen *"ende dergelijcke ijdelheden"*. De kerk kwam het volk in zoverre tegemoet dat er tijdens een kermisperiode geen avondmaal werd gevierd¹⁷. In het begin van de zeventiende eeuw propageerde noch de kerk, noch de overheid een typisch puriteinse zondagsviering, hoewel in sommige steden de roep om meer rust en soberheid groter was dan in andere. Zo wees de synode van Zuid-Holland in 1600 nog een verzoek van de hand tot algeheel verbod op varen en rijden op zondag. Veel stadsbesturen ontvingen regelmatig verzoeken van kerkenraden om het werken op zondag aan banden te leggen, ook voor bakkers en barbiers¹⁸.

¹⁵ Joke Spaans, *Haarlem na de Reformatie, stedelijke cultuur en kerkelijk leven 1577-1620* ('s-Gravenhage 1989) p.131.

¹⁶ J.W.Boers, 'Kerkbezoek in vroeger eeuwen in Nederland', *G.S.I. Nieuws*, 2 (3) (1957) p.10-18.

¹⁷ A.Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, I p.129.

¹⁸ C.D.Goudappel, 'Het kerkelijke leven der gereformeerden' in: *De stad Delft, cultuur en maatschappij. 1572-1667* (Delft 1981) p.103.

5.2.2 Kerkbezoek

Het algemene beeld dat het verminderde kerkbezoek een verschijnsel van de laatste eeuw is, wordt niet bevestigd door de literatuur hierover. Ook in de beginperiode van de reformatie was het moeilijk de kerken vol te krijgen. Vooral arbeiders lieten het afweten. Als men dan al een keer niet hoefde te werken ging men niet naar de kerk, maar naar de markt of de kermis. Dit werd mede veroorzaakt doordat veel arbeiders hun loon op zaterdagavond of zondagmorgen uitbetaald kregen. Waren de ochtenddiensten nog redelijk bezet, de middagdiensten met instruerende catechismuspreken waren bijna geheel leeg, vooral op het platteland¹⁹.

Het aantal kerkdiensten verschilde van plaats tot plaats en van seizoen tot seizoen. Gewoonlijk werd in de zomer een vroegdienst (om 6 of 7 uur) in een van de kerken gehouden (indien een plaats meerdere kerken rijk was) gevolgd door de ochtenddienst, een preek om 9 uur in ieder kerkgebouw en een namiddagpreek die meestal bestemd was voor catechismusuitleg, passend in de volgorde van week 1 tot 52. Deze laatste dienst werd dan weer in slechts een van de beschikbare kerken gehouden. Ook gedurende de week waren er kerkdiensten, in sommige classes zelfs iedere dag.

De eredienst in de voormalige katholieke kerken beperkte zich tot de zogenaamde preekkerk die slechts een klein deel in beslag nam van de totale ruimte rondom de kansel. In de meeste kerken was dit het schip. De rest van de kerk werd de wandelkerk, waar ook tijdens diensten vele niet-gelovigen verbleven, vooral bij slecht weer. Tijdens de preek zaten de vrouwen op klapstoelen en de mannen stonden er omheen. In het begin werden stoelen meegebracht, later konden ze in de kerk worden gehuurd. In deze periode kwamen ook de magistratuurbanken in zwang²⁰.

5.2.3 Preekpraktijk

In de protestantse kerk stond het 'woord' (de bijbel en de theologie) centraal. Uitleg vanaf de kansel was van wezenlijk belang en daarom vond men de welsprekendheid en een goede ondersteuning van de gesproken

¹⁹ J.W.Boers, 'Kerkbezoek in vroeger eeuwen in Nederland', p.10-13.

²⁰ H. Roodenburg, *Onder censuur*, p.77-78.

tekst met de juiste gebaren van groot belang. Naast deze welsprekendheid was een goed voorkomen belangrijk. Toen er eenmaal een goede predikantenopleiding was opgezet, werd bij examens naast het testen van theologische kennis steeds op deze kwaliteiten gelet²¹. De taak van de predikant was de schrift uit te leggen, alleen de gereformeerde leer van de Schrift recht te doen en de toehoorders op te wekken tot boete en berouw²².

In de kerkdienst was de liturgie eenvoudig; ze bestond uit elementen om het kerkvolk kennis bij te brengen. Zo werd een hoofdstuk uit de bijbel gelezen, meestal door een speciale voorlezer, gevolgd door een preek. Merkwaaardig genoeg behoefden beide geen inhoudelijk verband te hebben. Er werd altijd minstens één psalm gezongen en er waren kerkelijke gebeden²³.

5.2.4 Kerkzang

De eerste psalmberijmingen werden op bestaande wereldlijke melodieën gezongen; later werden ze van melodieën voorzien door Claude Goudimel, Louis Bourgeois en Claude le Jeune. Deze vorm werd goedgekeurd door Calvijn en ingevoerd in Zwitserland, Frankrijk en Vlaanderen²⁴. De psalmen, veel meer dan de gezangen, bonden de eredienst sterk aan de bijbel. Daarom was het voor de gereformeerden erg belangrijk dat de psalmberijming zo dicht mogelijk bij de bijbeltekst bleef. De invoering van de berijming van Datheen is in verschillende delen van de Republiek op weerstand gestuit en de berijming van Marnix van Sint Aldegonde is zelfs nooit bij het kerkvolk bekend geraakt door te veel afwijkingen van de bijbeltekst en te grote verbondenheid met de gewone spreektaal.

De kerkzang tijdens de eredienst moest na de Enkhuizer Synode (1573) beperkt blijven tot de 150 psalmen, de tien geboden, het gebed van de Heer, de apostolische geloofsbelijdenis en de lofzangen van Maria, Zacha-

²¹ H.Roodenburg, 'Predikanten op de kansel' in: Bruggeman, M., ed., *Mensen van de Nieuwe Tijd. Liber amicorum voor A.Th. van Deursen* (Amsterdam 1996)

²² A.Th.van Deursen, 'De dominee' in: Beliën, H.M., ed., *Gestalten van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1995) p.143.

²³ A.Th.van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, p.172.

²⁴ G.D.J. Schotel, *De openbare Eeredienst der Nederlands hervormde kerk in de 16e, 17e en 18e eeuw* (Leiden 1906) p.373.

rias en Simeon. Vóór de preek mochten kerken op vrijwillige basis de bezang van Utenhove blijven gebruiken. Datheen had alle genoemde zangen overgenomen in zijn bundel en had daaraan nog een maaltijd- en een avondhymne toegevoegd die beide aan Luther worden toegeschreven. Na het genoemde besluit van de Enkhuizer Synode zijn zij niet uit de bundel verdwenen, maar er is ook niets meer aan toegevoegd²⁵.

De Dordtse Synode(1618-1619) formuleert hetzelfde standpunt zo:

"In de kercken sullen alleen die 150 Psalmen Davidis, de thijen geboden, het Vader onse, de twaelff articulen des ghelooffs, de loffsangenh Mariae, Zachariae, Simeonis gesonghen worden; 'T Gesangh O Godt, die onse Vader bist etc., wort in de vrijheijt der kercken ghestelt, om het selve te gebrucken ofte na te laten. Alle andere gesangen zalmen uijt de kercken weeren, en daerder eenighe alrede ingevoert zijn, zalmen deselve mette ghevoegelijkste middel en afstellen"²⁶.

In het begin van de zeventiende eeuw lag het tempo van zingen zo laag dat men moeite had om drie verzen achter elkaar te zingen in de toegestane tijd. Het zingen van evangelische gezangen duurde gewoonlijk net zo lang. Er werd isometrisch gezongen en vooral het kerkvolk schreeuwde meer dan dat het zong²⁷. Vaak zong de schoolmeester met zijn leerlingen in de kerk voor, zodat de gemeente enig houvast had bij het zingen. Orgelspel was er zeker voor en na de dienst, dit op last van de overheid. De orgels waren evenals de kerkgebouwen eigendom van de overheid. De melodieën die op het orgel gespeeld werden, waren vaak psalmen zodat de gemeente daarmee bekend raakte. Ook werden er composities gebruikt van Spey, Sweelinck en Van Noordt op hymnen; deze waren echter niet bestemd voor liturgisch gebruik. Composities van Van Noordt werden wel gespeeld tijdens de collecte, vooral melodieën van de psalmen 2, 6, 24, 38, 50 en 119²⁸. Psalmen die tegenwoordig nauwelijks nog gezongen worden, stonden in de zeventiende eeuw frequent op de liturgie, zoals de psalmen 37

²⁵ O.J. de Jong, *Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Nijkerk 1972) p.164 en p.194.

²⁶ Jan Roelof Luth, "*Daer wert om 't seerste uytgekreten...*" *bijdragen tot een geschiedenis van de gemeentezang in het Nederlandse Gereformeerde protestantisme ca. 1550-ca. 1852* (Kampen 1986) p.139.

²⁷ Jan Roelof Luth, "*Daer wert om 't seerste uytgekreten...*", p.406.

²⁸ Jan Roelof Luth, "*Daer wert om 't seerste uytgekreten...*", p.178.

en 50²⁹. Luth (1986) heeft onderzoek gedaan naar de frequentie waarin psalmen in liturgieën voorkomen.

5.2.5 Bijbel lezen

Binnen het protestantisme kwam de nadruk te liggen op het woord en dus op de bijbel. Dientengevolge werd het belangrijk dat gelovigen zelf in de bijbel konden lezen. Deze ontwikkeling had verschillende gevolgen, namelijk de vertaling van de bijbel in de volkstaal en het leren lezen door gewone mensen. Voor de noodzakelijke vertaling greep men terug op de bijbeltekst in haar zuiverste vorm. Hierdoor werd de bijbelstudie gestimuleerd.

In 1568 verschenen er doopsgezinde vertalingen in het Frans, Duits en Nederlands op basis van Hebreeuwse, Griekse en Latijnse teksten. De Dordtse boekdrukker Jan Camin (sinds 1578 ouderling) verzocht in 1581 aan de Nationale Synode van Middelburg over te mogen gaan tot de uitgave van een Geneefse Franse bijbel. Dit verzoek is ingewilligd door de classes Gent, Delft, Brabant en Utrecht.

De synode van Dordrecht (1618-1619) heeft opdracht gegeven tot het maken van een vertaling van de bijbel in de landstaal. Hierbij ontstond een probleem rond de plaatsing van de apocriefe boeken - voor Luther nog nuttig en goed om te lezen, maar niet gelijkwaardig aan de heilige schrift - voor Gomarus een blijk van verschrikkelijk bijgeloof en afgoderij. De deputatie uit Genève, op de vergadering aanwezig, deelde de mening van Gomarus, maar men kwam tot een compromis : plaatsing na het nieuwe testament³⁰.

Veel predikanten in de zeventiende eeuw gebruikten de apocriefe boeken nog in hun preken en nergens zijn aanwijzingen te vinden dat er minder gezag van uitging³¹. Van Deursen heeft in *Bavianen en slijkgeuzen* (Franeker 1998) onderzoek gedaan naar de frequentie van bijbelteksten waarover gepreekt is.

²⁹ A.Th.van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, p.176.

³⁰ C.C. de Bruin, *De statenbijbel*, pp.107, 254, 278-279.

³¹ A.Th.van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, p.183.

5.2.6 Tucht

Het doel van de kerkelijke tucht was de eenheid van de gemeente te bewaren. De gemeente gaf gestalte aan het lichaam van Christus en bij een zonde van een lidmaat werd de eenheid geschonden. Daarom moest er herstel, berouw en een verzoening met de gemeente plaats vinden. Indien dit niet gebeurde, werd de zondaar buitengesloten. Hierbij stond niet het belang van de zondaar voorop, maar dat van de gemeente, die immers zuiver gehouden moest worden³². Deze uitsluiting of afsnijding gebeurde niet lichtvaardig. Vaak deed men eerst jaren lang pogingen om de betrokkene tot inkeer te brengen, of om geschillen tussen mensen te laten bijleggen met behulp van de kerkenraad. De sancties begonnen dan ook met alleen een uitleg voor de kerkenraad gevolgd door tijdelijke afhouding van het avondmaal of afroepen van de overtreding van de kansel. Dit vond in eerste instantie anoniem plaats en mocht dat nog geen succes opleveren onder vermelding van de naam van de zondaar. Deze tuchtacties troffen alle sociale strata van de zeventiende-eeuwse maatschappij³³.

Een besluit tot afsnijding kon niet door een vergadering van de kerkenraad alleen worden genomen; hiervoor was altijd overleg met en een uitspraak van de classis nodig³⁴. Volgens Addy (1989) hadden de Engelse puriteinen geen bezwaar tegen drinken, maar wel tegen de overdadigheid ervan en het drinken op de gezondheid (dit was immers een zaak van God). Hier mee lijkt de lijn van Calvijn zelf gevolgd te worden. In zijn geschriften is wel een oproep tot matiging te vinden, maar niet de strengheid waarmee het toezicht der Hollandse ouderlingen werd toegepast. Toch werd de kerkelijke tucht door de gemeenteleden op deze wijze aanvaard als een logisch gevolg van hun vrije keuze tot toetreding als lidmaat van de kerk³⁵.

In de acta van diverse kerkenraden zijn excessief eten en/of drinken naast huwelijksproblemen als meest voorkomende overtredingen terug te vinden, maar ook zaken als onenigheid met burens of handelspartners, dansen,

³² A.Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, IV p.299.

³³ Herman Roodenburg, *Onder censuur*, p.33; ook W. Bergsma, 'Een dorp op Het Bildt. Gereformeerden in St. Annaparochie in de zeventiende eeuw' in: Bruggeman, M., ed., *Mensen van de Nieuwe Tijd. Liber amicorum voor A.Th. van Deursen* (Amsterdam 1996) p.151-152.

³⁴ J.G.J van Booma, *Onderzoek in protestantse kerkelijke archieven*, p.55.

³⁵ A.Th. van Deursen en G.J Schutte, *Geleefd geloven*, p.16.

rederijkertoneel en ontheiliging van de zondag worden frequent genoemd. Orde en rust in de kerkgebouwen, ook tijdens de diensten, was moeilijk te verwezenlijken met een tuchtprocedure. In de wandelkerk verbleven ook anderen dan lidmaten en liefhebbers (zie 5.2.7). Deze laatste categorie viel al niet onder de kerkelijke tucht, dus verstoorders waren niet aan te pakken³⁶.

5.2.7 Lidmaten en liefhebbers

Het aanvaarden van het lidmaatschap van de calvinistische kerk was geen vrijblijvende actie. Door het doen van belijdenis laat men zien de leerregels te kennen en ze te onderschrijven en onderwerpt men zich aan de kerkelijke tucht.

Ook krijgt men toegang tot het avondmaal³⁷. Het avondmaal wordt in de gereformeerde kerk gevierd in de gemeenschap en is een uitdrukking van verbondenheid van en voor allen die aanzitten. Ter uitnodiging tot deelname aan het avondmaal, dat een paar maal per jaar gehouden werd, kwam de predikant of een ouderling op huisbezoek³⁸.

Omdat door velen de tucht zoals in 5.2.6 beschreven als wel erg benauwend werd ervaren en doordat door de kieskeurigheid van de kerkenraad zeker niet iedereen kon toe treden tot de gemeente (men moest van onbesproken gedrag zijn), blijft het aantal lidmaten van de gereformeerde kerk beduidend lager dan het aantal liefhebbers. Voor het vaststellen van het aantal predikanten waar een stad recht op had ging men uit van het totale aantal toehoorders.

Over het aantal lidmaten van de calvinistische kerk bestaat in de literatuur al lange tijd een misverstand. Het aantal van 10% van de bevolking dat jaren lang gehanteerd is, blijkt volgens Van Deursen (1989) te berusten op een gesprek van regenten en niet op cijfers te zijn gebaseerd, maar wel in notulen te zijn terecht gekomen³⁹. Over aantallen is geen duidelijke uit-

³⁶ C.D.Goudappel, 'Het kerkelijke leven der gereformeerden', p.103-104 en J.J. Woltjer, 'De religieuze situatie in de eerste jaren van de Republiek', p.98.

³⁷ A.Th.van Deursen, 'Het ontstaan van de gereformeerde (hervormde) kerk', p.13.

³⁸ A.Th.van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, p.197.

³⁹ A.Th.van Deursen, 'Het ontstaan van de gereformeerde (hervormde) kerk', p.14.

spraak te doen⁴⁰. Wat wel opvalt is dat doorgaans tweemaal zoveel vrouwen lidmaat waren als mannen. In geen van de gepubliceerde bronnen worden kinderen vermeld. De calvinistische kerk kende in de beschreven periode geen doopleden, alle kinderen werden immers gedoopt, ook die waarvan vast stond dat de ouders of geen of een andere religie waren toegedaan⁴¹.

⁴⁰ In *Bavianen en slijkgeuzen* gaat Van Deursen uitvoerig in op het probleem van het vaststellen van het aantal lidmaten.

⁴¹ A.Th.van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, p.130 ev..

6 HET DAGBOEK IN ZIJN CONTEXT

Om de inhoud van het dagboek in een vergelijkend perspectief te plaatsen ten opzichte van de literatuurstudie zoals behandeld in de hoofdstukken 3, 4 en 5, zal ik zoveel mogelijk de volgorde van de in deze hoofdstukken aan orde gestelde onderwerpen als leidraad gebruiken. Waar de vergelijking tussen het beeld uit de literatuurstudie en dat uit het dagboek niet voldoende vergelijkingsmateriaal opleverde, is geprobeerd via bestudering van in aanmerking komende archieven en van aanvullende literatuur een beter inzicht te verkrijgen in de onderhavige problematiek. De in dit hoofdstuk geciteerde gedichten van Beck zijn opgenomen in bijlage II.

6.1. Kerkleer

Bij het zoeken naar meningen of uitingen over de calvinistische kerkleer stuitte ik direct op een probleem: nergens spreekt Beck zich expliciet uit over zijn geloofswereld¹. Een indirecte mogelijkheid om daar misschien iets over te weten te komen is door middel van de psalmen die hij heeft berijmd. Wellicht kan het taalgebruik van Beck, dat gekenmerkt wordt door zeventiende-eeuwse topiek, inzicht verschaffen. De tekst van psalm 38 (in de tegenwoordige psalmboeken met moderne berijming genoemd als een 'psalm geschikt als gebed bij zware ziekte') is doordrongen van een diep besef van schuld en straf (boete), waarbij de idee duidelijk de boventoon voert dat de ziekte en het door God verlaten zijn het resultaat is van een zondig leven, bijvoorbeeld vers 17:

Ach! Ik biecht' tot allen stonden
Mijne sonden
Voor u, Heer! met rouw en' leet:
Ja ik quelle mij geduerich
Droef en' treurich,
Door uw' gramschap al te heet.

¹ Dit is in overeenstemming met de bevindingen van Bernheiden (zie 2.1.2).

Het slot van de psalm is een verzoek om genade en een verzekering dat de schrijver ondanks alles zijn geloof niet zal verlaten en besluit als volgt:

Blijft mij bij met uw' genade.

Vroech en' spade:

Want gij zijt mijn heijl, mijn lot.

Psalm 131 getuigt van een overgave aan de wil van God en de psalmen 13, 23 en 42 vatten in hun tekst duidelijk een godsvertrouwen samen.

Psalm 42 besluit met

Kort: het is den godt, mijn ziele!

Daer ik biddende voor kniele.

Dit zijn thema's waarop de calvinistische leer gebouwd is (zie 3.2). De bijbelteksten zelf hebben een wat universeler karakter; zij werden en worden door zowel rooms-katholieken, protestanten als joden gebruikt. De door Beck gebruikte bewoordingen zijn echter typerend voor de calvinistische kerkleer en ook de psalmen lijken bewust gekozen, omdat hun inhoud overeenkomt met de calvinistische leer.

In 1624 heerste er in de Republiek een pestepidemie van behoorlijke omvang en Beck schrijft daar ook regelmatig over. De zeventiende-eeuwer zag vooral de pest, maar ook natuurrampen toch als een straf van God. Men duidt de pest zelfs aan als de 'Gave Gods'². Ook Beck gebruikt deze uitdrukking naast andere eufemismen (dagboek: 28 juli, 17 augustus, 2 september en 29 november). Beck zelf is op 14 september zo ziek, dat hij er van overtuigd is aan de pest te lijden, maar na een paar uur blijkt hij weer hersteld. Als hij dit voorval in het dagboek noteert, is de toon afwisselend bang en berustend, maar nergens rijst de vraag: wat heb ik fout gedaan dat deze straf over mij komt. Een verklaring hiervoor lijkt het feit dat men de rampen onderkent als straf van God, na een zondig gedrag van de gehele bevolking. De lidmaten van de kerk worden mee getroffen en omdat de calvinistische leer leert dat ook de gelovige nooit zonder zonde is vraagt men zich niet af welke zonde men heeft begaan. Dus als een individu zich deze vraag zou stellen, is dit in strijd met de leer. De houding van Beck bevestigt de constatering van Van Deursen³ dat door de voortdurende op-

² A.Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, IV p.268.

³ A.Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, IV p.270.

roep tot berouw en besef van eigen zondigheid deze vraag niet opkwam bij het gelovige volk.

Dit schuldbesef en de idee van goddelijke straf komt, zoals boven ook is aangetoond, wel terug in Becks psalmberijmingen. Een van de strofen van psalm 18 heeft de volgende tekst:

Aldus beangst, aen-badt ik straks aendachtich,
Met luijder stem, en' riep tot godt al-machtich:
Mijn roepen drong ten Hemel-in, tot hem,
En' in zijn oor quam mijn bedroefde stem.
Het aerderijk begon terstont te beven,
De gronden selfs der bergen hoochst verheven
Ontzettekeden sich grootlijks op dat pas:
Want zijnen grim als vuer ontsteken was

Beck volgt hier dus de calvinistische leer.

Een opvallend aspect van Becks geloofsovertuiging is in zijn leesgedrag te vinden. Zoals in 3.2 vermeld volgde de calvinistische richting in de Republiek de leer van Béza en deze liet weinig ruimte voor anders denken over kerkelijke leerregels. In de boeken die Beck las is echter een diversiteit aan protestantse stromingen en humanistisch geïnspireerde literatuur te vinden. Zo leest hij op 4 februari *Der Leecken Wechwijser* (1554) van Anastasias Veluanus. Dit is om twee redenen opmerkelijk:

Dit is ten eerste het geval vanwege Becks calvinistische geloofsovertuiging. Anastasius noemde zich een aanhanger van Zwingli en er zijn duidelijk invloeden van Erasmus in zijn werk terug te vinden. Hiernaast fulmineert het boek sterk tegen de uitwassen van de rooms-katholieke kerk⁴. In de tweede plaats wordt in de *Bibliotheca reformatoria Neerlandica IV* vermeld dat Anastasius' boek, dat vele herdrukken gekend heeft, na 1566 in de vergetelheid is geraakt⁵. Beck moet dus de beschikking over een in onbruik geraakt boek hebben gehad, of het boek was meer in omloop dan gesuggereerd wordt. Naast dit uitzonderlijke boek leest Beck op 20 juni de psalmberijmingen van Marnix van Sint Aldegonde, ook een uitgave die,

⁴ Anastasius Veluanus *Der leecken wechwyser* in: Pijper, F. en S. Cramer, ed., *Bibliotheca reformatoria Neerlandica IV* (s.l. 1906) p.121.

⁵ F. Pijper en S. Cramer, ed., *Bibliotheca reformatoria Neerlandica IV* (s.l. 1906), p.821.

zoals gezegd in 5.2.4, niet binnen het bereik van een groot publiek heeft gelegen.

In januari en maart leest Beck veel in teksten van Taffin, die als een voorloper van de Nadere Reformatie beschouwd kan worden⁶. Naast stichtelijke literatuur leest Beck ook wereldse poëzie, klassieke en historische werken. Zo komen de vermeldingen 'vandaag gelezen in Bertaut, Virgilius, of de Historio Semiestralis Continuatio' regelmatig terug. Vaak is er een combinatie van wereldlijke en religieuze literatuur te vinden zoals bij Baudartius en Poupo; vooral deze laatste kan op een grote belangstelling van Beck rekenen. Op 24 april schrijft Beck dat hij een poosje heeft gelezen in Poupo, '*eenen autheur daer ick zonderl[inge] op verlief ben*'. Dit is tevens een van de weinige uitingen met gevoel uit het dagboek, zoals we dat herkennen.

Kennelijk laat Beck zich er door de calvinistische kerkleer niet van weerhouden ook van andere meningen kennis te nemen. Zijn leesgedrag doet meer denken aan dat van een representant van de Renaissance dan aan dat van een lidmaat van de calvinistische kerk.

6.2 Kerkorganisatie

Over het instituut kerkenraad vinden we in het dagboek in januari een vermelding. Op 7 januari beschrijft Beck dat na de dienst in de consistoriekamer de nieuwe ouderlingen en diakenen gekozen worden. Op 14 januari worden zij bevestigd. In eerste instantie valt daar niets bij op, maar deze passages blijken een uitzondering te zijn. Op tal van plaatsen in het dagboek bleek Beck bij voorkomende gebeurtenissen de namen van betrokkenen te kennen en te vermelden, maar bij de ouderlingen en de diakenen deed hij dit niet. Er wordt ook in het dagboek verder nergens gerefereerd aan de functies van ouderling en diaken. Misschien kende Beck deze ambtsdragers persoonlijk, en noemde hij hen bij name zonder hun functie aan te duiden? Een poging via het archief van de hervormde gemeente in Den Haag hier meer over te weten te komen heeft geen succes gehad.

⁶ Herman Roodenburg, *Onder censuur*, p.29.

In het archief van de kerkenraadnotulen van deze gemeente⁷ bevonden zich wel de boeken van 1620-jan-08 tot en met 1622-dec-23 en van 1626-nov-12 tot en met 1627-mrt-10⁸, maar de tussenliggende periode bleek niet aanwezig; voor de kerkenraadgegevens strandde mijn zoektocht daar. Een poging meer te weten te komen via notulen van classisvergaderingen (daar ging behalve een afgevaardigde predikant ook een afgevaardigde ouderling naar toe) liep vast in het Algemeen Rijksarchief (A.R.A.)⁹, omdat ook daar geen gegevens bewaard bleken te zijn over de voor dit onderzoek relevante periode.

In het Gemeente-archief van 's-Gravenhage vond ik wel diaconiegegevens¹⁰. In 1624 werden tot diaken benoemd: Louwye van Kinschot, Cornelis Rosa, Dirck Bort en David Mytema. Opvallend is dat in het jaarrekeningboek acht namen van diakenen vermeld staan: Adriaen van Assendelft, Pieter Balde, Aelbrecht Bosch en Jan Tielmansz van Deyll als 'oude diakenen' en de vier in 1624 benoemden als 'nieuwe diakenen'. Enig zoeken door de diakenenboeken leerde dat ieder jaar de helft van de voor twee jaar benoemde diakenen aftrad en dat er in hun plaats een nieuwe benoeming plaats vond. Deze handelwijze garandeerde een redelijke mate van continuïteit in de wijze waarop deze ambtsdragers hun ambt uitoefenden. Beck refereert alleen (onder andere op 20 februari) aan een persoon genaamd Van Assendelft, die ook advocaat was. Hierbij werd het diaken-schap echter niet ter sprake gebracht

Op 1 juli vermeldt Beck dat in Den Haag 'de synode provinciael vande kercken van Zuythollant begint'. In het A.R.A. en het Rijksarchief Zuid-Holland heb ik in de stukken over particuliere synodes in 1624 niets kunnen vinden¹¹. Hier bood Knuttel¹² uitkomst. De juiste data van de synode zijn 2 juli tot en met 20 juli. Als afgevaardigden van Den Haag waren daar aanwezig Henricus Rosaeus als predikant en Raadsheer Jacobus Swerius als

⁷ Gemeente-archief van 's-Gravenhage.

⁸ Hier is de notatie uit het archief gevolgd.

⁹ ARA: Hervormde Classis te 's-Gravenhage 3.18.62.02 bestanddeel 1-3.

¹⁰ Gemeente-archief van 's-Gravenhage: Archief Hervormde Gemeente van 's-Gravenhage en Loosduinen: 133.1 Diaconie der Hervormde Gemeente inv.nr.18 Benoeming diakenen en inv.nr. 499 Jaarrekening 1624 diakenen.

¹¹ A.R.A.: Nederlandse Hervormde Kerk, Oud Synodaal Archief 1566-1816 2.19.064 bestanddeel 262.

¹² W.P.C. Knuttel, *Acta der Particuliere Synoden van Zuid-Holland I* (1621-1633) ('s-Gravenhage 1908) p.93-128.

ouderling. De naam van Swerius komt nergens in het dagboek voor. Ook de afgevaardigde ouderlingen uit 1623 (Andreas de Huybert) en uit 1625 (Fransoijs Geestdorp, naast ouderling ook schepen) worden nergens vermeld. Als aangenomen wordt dat voor het ambt van ouderling eenzelfde procedure als voor dat van diaken gevolgd werd (benoeming voor twee jaar met ieder jaar vervanging van de helft van de benoemde personen) is het mogelijk dat De Huybert of Geestdorp ook in 1624 als ouderling actief is geweest.

Voor Beck betekenden de ambten van ouderling en diaken blijkbaar niet automatisch een hoge sociale status, want overal waar hij maar even kan vermeldt hij in zijn dagboek de namen van mensen van hoger aanzien, ook als hij maar zijdelings of via horen zeggen iets over deze personen hoort of weet.

De armenzorg werd in de zeventiende eeuw door twee instanties geregeld, de kerkelijke, de taak van de diakenen en de wereldlijke, de Heilige Geestmeesters (zie 3.3). De wijze van taakverdeling van de diakenen werd duidelijk uit het jaarrekeningboek van 1624¹³. De uitgaven werden per diaken per maand achterin het boek genoteerd. Wat daarbij opvalt is het verschil in aantal personen aan wie een gift gedaan werd. Het lijkt erop dat iedere diaken zijn eigen wijk had, want bij dezelfde diaken keren steeds dezelfde namen van begunstigden terug en ook hadden sommige diakenen een veel grotere 'cliëntèle' dan andere. Zo heeft Van Assendelft 2 tot 6 posten per maand staan en voor Balde, Van Deyll en Myntema zijn 10 of meer namen heel normaal. Opvallend is ook dat in de laatste wintermaanden een groter beroep op de diaconie gedaan werd dan in de zomer.

Over de Heilige Geestmeesters schrijft Beck eenmaal terloops in zijn dagboek dat hij door de tuin van het 'Arme heylige geesthuijs' gewandeld heeft (7 mei). Het Arme heilige Geesthuis (gelegen aan de huidige Paviljoensgracht te Den Haag) is in 1616 als hofje gebouwd. De seculiere staat van

¹³ Gemeente-archief van 's-Gravenhage: Archief Hervormde Gemeente 133.1 Diaconie der Hervormde Gemeente inv.nr. 499.

het instituut blijkt uit de benoemingsprocedure van de Heilige Geestmeester. In de periode direct na de stichting gebeurde dat door de pastoor samen met de magistraat; wat later door de Stadhouder of de Staten en nog later alleen door de magistraat¹⁴.

Uit het feit dat Beck door deze tuin ging wandelen kan geconcludeerd worden dat het terrein binnen de huizenring in ieder geval overdag openbaar terrein geweest is.

6.3 Kerk en overheid

De betrekkingen tussen kerk en overheid waren voor het volk eigenlijk alleen duidelijk door verordeningen van de overheid tegen andersdenkenden of ten behoeve van de handhaving van de zondagsrust, naast door de Staten-Generaal uitgeschreven biddagen (zie 3.4). Van de verordeningen is bekend dat naleving vaak niet werd gecontroleerd en bij Beck is ook niets terug te vinden over enig plakkaat. Wel worden vasten-, bid- en dankdagen regelmatig vermeld, zowel als biddag als als dankdag. Op 25 februari noteert hij: 'dankdag voor de overwinning op de Spanjaarden, er was veel volk in de kerk'. Deze dankdag is opvallend, want hij werd op zondag gehouden terwijl de door de overheid uitgeschreven biddagen op een doordeweekse dag vielen. Andere door Beck vermelde biddagen zijn 20 maart, 9 oktober, 4 december en 17 december.

Op de biddag van 20 maart vermeldt Beck de bijbelteksten voor de voormiddag- en de namiddagpreek. Dit bracht mij er toe te zoeken naar een door de overheid uitgeschreven verordening om een vergelijking te kunnen maken tussen het onderwerp van de bij deze verordening uitgeschreven biddag en de door de betrokken predikanten gekozen tekst. In het A.R.A. zijn geen uitgaande brieven naar de provinciën te vinden over biddagen in de periode 1624; ook het Rijksarchief Zuid-Holland heeft geen gegevens over deze kwestie.

In de notulen van de vergadering van de Staten-Generaal¹⁵ (de instantie

¹⁴ Gemeente-archief van 's-Gravenhage: Gemeentebestuur oud archief, Index op naam en op zaken behorend bij bnr. 350 p.469.

¹⁵ A.R.A. Staten-Generaal 1550-1796 1.01.03 bestanddeel 49 (1624).

die deze biddagen uitschreef) is ook weinig te vinden. Op 5 juli is er een notitie over een bededag. Helaas vermeldt de tekst niet het onderwerp of de datum van een volgende bededag, maar gaat over het meedoen aan deze dagen door kerken in de nog door de Spanjaarden bezette gebieden. Over de bededagen van 9 oktober en 4 december heb ik naast een vermelding in het dagboek ook een vermelding in de notulen van de Staten-Generaal kunnen vinden. Er werd die dagen niet vergaderd wegens het 'fueren dies precum'¹⁶, maar in de hieraan voorafgaande periode was geen besluit of verordening te vinden. Op andere door Beck vermelde bededagen (20 maart en 17 december) werd door de Staten-Generaal wel vergaderd. Kennelijk waren deze twee dagen niet door dit college als biddag aangewezen. Van Deursen noemt het samenvallen van de pestepidemie en het beleg van Breda als reden voor de overheid om in 1624 een biddag uit te vaardigen, maar noemt hiervoor geen datum¹⁷. Mijn conclusie is dat er wellicht twee soorten bededagen waren: zij die zijn uitgeschreven door de Staten-Generaal en zij die op initiatief van de classis werden gehouden.

Bij de biddag van 20 maart is via de collecteopbrengst, bekend uit het jaarboek van de diaconie¹⁸, een aanwijzing te vinden dat er op dit soort kerkelijke dagen een grotere opbrengst was. In de week voor 20 maart wordt 195.0.0 pond¹⁹ genoteerd, in de week er na 181.17.8 pond terwijl de opbrengst in de week van 20 maart 560.15.12 pond bedraagt.

Beck meldt veel volk in de kerk en de notering van de opbrengsten in het jaarrekeningboek van de diaconie uit 1624 laat een duidelijk verschil zien met de aangrenzende weken. Ditzelfde beeld is waarneembaar voor de biddag van 9 oktober. Ook de opbrengst op kerkelijke feestdagen zoals Pasen en Pinksteren lag beduidend hoger en bij de collecte tijdens de

¹⁶ A.R.A. Staten-Generaal 1550-1796 1.01.03 bestanddeel 49 (1624). Dit is de letterlijke tekst op beide dagen. Hierbij lijkt het om een soort potjeslatijn te gaan, want 'fueren' (fueeren, fuweeren) betekent in het Middelnederlands: Geloofte doen, plechtig beloven, zich verbinden tot iets, terwijl 'dies precum' wel Latijn is voor 'dag van de smeekbede'.

¹⁷ A.Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, IV p.269.

¹⁸ Gemeente-archief van 's-Gravenhage: Archief Hervormde Gemeente 133.1 Diaconie der Hervormde Gemeente inv.nr. 499.

¹⁹ De notatie van geldbedragen is in ponden, stuivers en oortjes (informatie van Sv. E. Veldhuijzen, medewerker van het Gemeente-archief van 's-Gravenhage; in het diaconieboek staan geen munteenheden vermeld).

boetpredikatie op de zaterdag vóór de zondag waarop het avondmaal gevierd werd kon op een grote opbrengst gerekend worden. Bij een weekopbrengst (in de week van 16 oktober) kwam er totaal 320.16.8 pond binnen; hiervan kwam 47.12.8 pond alleen al uit de opbrengst van de collecte tijdens de zaterdagpreek²⁰.

De stelling van (onder meer) Van Deursen²¹ lijkt daarom gerechtvaardigd dat naast het feit dat er op dit soort dagen meer volk in de kerk was men bereid bleek een grotere bijdrage te leveren.

6.4 Kerk en politiek

Om Becks betrokkenheid bij de geloofsaangelegenheden in de Republiek te onderzoeken staan twee wegen open; de aard van vermeldingen over geloofs- of godsdienstaangelegenheden in het dagboek en als tweede mogelijkheid de bewaard gebleven gedichten van Beck met hun politieke of politiek-godsdienstige strekking. De meeste vermeldingen over kerk of kerkelijke aangelegenheden zijn neutraal van aard; er wordt alleen geschreven dat geloof of kerk onderwerp van gesprek is geweest . Dit is bijvoorbeeld het geval op 7 januari, wanneer Beck bezoek krijgt van Compeer Mathijs en Mr. Anthonij de Voorleser en het gesprek gaat over 'prediken, predikanten, scholen en schoolmeesters', en op 12 augustus in een gesprek met Judith van Cleermont over 'veel stichtelijke zaken'. Van dezelfde aard is de vermelding op 29 december, wanneer met vreemden over kerkelijke aangelegenheden wordt gesproken in de trekschuit tussen Amsterdam en Leiden. Expliciet is Beck op 3 maart wanneer hij een gesprek noteert dat hij heeft gehad met Burgemeester Abbesteech en Dirick Vlacken, de bewindhebber bij de V.O.C. Hierbij vermeldt hij: *'met wien ick voor de eten ende naer de eten mennig discours ende serieuze reden hadde van den Oorlog, van de Conste, geleerde mannen, ende eijndel[ijck] van de questie tusschen de dolerende Participanten ende de h. Bewinthebbers der Oostindische Compagnie'*.

²⁰ Gemeente-archief van 's-Gravenhage: Archief Hervormde Gemeente 133.1 Diaconie der Hervormde Gemeente inv.nr. 499.

²¹ A.Th.van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, IV p.270.

Beck is in zijn dagboek driemaal duidelijk in zijn roomse antipathie. Ten eerste op 26 januari als hij vermeldt dat Anna Roemers gaat trouwen met de papist Dominicus Wesel. De betiteling papist op zich werd in de zeventiende eeuw als normaal beschouwd, maar het feit dat Beck deze toevoeging geeft is relevant voor de wijze waarop hij over hen denkt. De tweede opmerking gaat over gereformeerde burgers in het Zwitserse Chur die katholieken (*'5 monicken, 10 papen ende 60 Italiaenen'*) vermoordden nadat deze openlijk een mis hadden gecelebreerd (22 januari). De derde vermelding betreft het verraad van La Rochelle, zoals Beck zegt door de Jezuiten (4 maart). Zijn antipathie komt, veel heftiger en feller van taal, in zijn dichtwerk tot uiting, zoals Sonnet 169 uit de *TroPhéen of Zege-tekenen van den Nederlandsche Mars'*:

Sonnet 169. Aenspraek aen Roomen.

Gij *Seven-berchsche* Stadt! des wereldts Coninginne! Roma.
Veel-hoofdich Monsterdier! Des antichristes stoel!
Vervloekte Babilon! afgoderijen poel!
O grouwelijk Bordeel der Sodomijtscher minne!
Nest der verraderij! Der vromen Moorderinne!
Eerloose hoere! *Bron der dwaling! Geijlheidts doel! *fonteyn
Pest der gerechticheidt! Des wereldts vorsten Boel!
Der moordenaeren burg! O wreede Tijgerinne!
Gij moeder vande pracht! O dochter vande hel!
Gij voedster alles quaedts! Palleijs van *Jesabel!*
Al troetelt gij u selfs, en' roemt doorgaens op Spaignen:
Beklaecht, beschreijt, besucht, bewenet uwen val!
Hij springt vast uijt het † woudt die u oordeelen sal, †Bohemen is
Den Coninglijken *Leeuw*, den Neve van *Oragnen*. met een Bos
ofte wout omringt.
F.C.V.B.

Een aanwijzing voor het redelijk openbaar en geaccepteerd zijn van andere geloofsovertuigingen als het calvinisme is er op 18 november, Beck hoort dan van de meid van LaFaille dat Maurits ziek is; terloops schrijft hij ook dat zij dit van haar arminiaanse volk gehoord heeft. De betrekkingen tussen Beck en zijn buurman LaFaille zijn van dien aard dat Beck hem gaat be-

zoeken als hij doodziek op bed ligt. Samen met andere burens en vrienden spreekt hij een gebed uit opdat LaFaille maar weer gezond mag worden (6 juni). Vóór de scheuring binnen de calvinistische kerk in Den Haag (zie 4.2) was een van de leden van de familie LaFaille remonstrants predikant in deze stad²². Dit belette Beck kennelijk niet om op vriendelijke wijze met hen om te gaan. Dit is des te opmerkelijker als men het sonnet 142 uit de sonnettencyclus aan Maurits leest:

Aensprake aen die van d' Arminiaansche factie.

Gij haddet steeds voor windt maer wij het weder tegen:

Gij voert voorspoedich naer de Spaensche *roomsche* ree,

Wij tuijmelden onsacht in een onstuijme *Zee*,

Zoo lang,tot wij te lest *Oraignens* oever kregen:

Gij hadt des wereldts gunst, maer wij des hemels zegen

Gij hadt een valsche vreuchdt, en' wij een salich wee,

Het welk den Hemel heeft verkeert in vreuchd' alree

Die nu (verbolgen) op u stort zijns gramschaps regen.

Gij klomt te hooge, of wij daelden veel te laech:

Uw' opgeblasen hoofdt werdt trotser alle daech,

Die als *Pharao* bleef versteent op godts gesanten.

Maer trouwens, uwe straf en heeft ook niet vertoeft!

Naer dat de Heer zijn volk in tranen had geproeft,

Wiert gij uijt Christi Kerk geroeijt als *roomsche* planten.

Dit is zeker geen vriendelijke taal, ook niet als we het zeventiende-eeuwse taalgebruik relativieren. Deze door Beck zelf 'sonnettencyclus' genoemde serie gedichten is in de eerste plaats bedoeld als eerbetoon aan Maurits. Hierin kan ook een aanwijzing voor de politieke voorkeur van Beck gevonden worden. De sonnetten zijn vóór 1622 geschreven en Beck heeft een kalligrafische versie van de 200 gedichten op 1 januari 1622 aan Maurits in persoon aangeboden.

De conclusie ten aanzien van Becks overtuiging ten opzichte van kerk en Republiek kan hier getrokken worden: Beck was net als velen met hem een aanhanger van de volksheld Maurits en hoewel hij krachtens de vigerende

²² L.Wüllschleger, *Scheurmakers en Nieuwlichters*, passim.

kerkleer niet erg open zou moeten staan voor mensen met andere geloofs-richtingen lijkt die houding in de praktijk wat milder te zijn geweest.

6.5 Kerk en maatschappij

De calvinistische kerk propageerde een sobere levensstijl, zeker wat betreft eten, drinken en kleding. Op 6 februari geeft Beck opdracht tot het maken van een nieuwe 'franse rouwmantel'. Dit zou als een bevestiging kunnen worden gezien van het veranderende modebeeld in die periode. De rēgenten bleven nog wel stemmig zwart dragen in overeenstemming met de calvinistische voorkeur, maar andere rijken begonnen de stijve Spaanse stijl in te ruilen voor de zwieriger Franse mode²³. Volgens Van Deursen had de kerk niet zo'n groot bezwaar tegen het 'eenvoudig rijk' gekleed zijn als men zich maar standsbewust kledde en niet probeerde zich boven zijn stand voor te doen en zo een te grote claim op het gezinsbudget te leggen met de aanschaf van kleding²⁴. Verder is de opmerking over het 'frans' zijn van de mantel wellicht ook in samenhang te zien met de voorkeur van Beck voor vooral Franse schrijvers, in het begin van de zeventiende eeuw ook een modeverschijnsel, en met zijn preoccupatie met alles wat het hofleven betrof²⁵. Zie voor meer informatie over dit aspect en de sociale contacten van Beck de scriptie van Meta Snijders. De opmerking van Beck over deze 'franse mantel' strookt ook met de constatering van Van Gelder dat iedereen die in Den Haag kwam wonen vroeger of later overging naar een zwieriger stijl van kleden (zie 5.1).

Naast eenvoud van kleding waren matigheid in eten en drinken van belang bij een calvinistische levenswandel. In het dagboek komen veel vermeldingen voor over het drinken van bier en wijn, maar de frequentie van dronkenschap is vrij laag. In de zeventiende eeuw gold bier nog als vervanger van water. Op 29 november schrijft Beck dat hij al vroeg op de been is,

²³ M. Contini, *Mode aller tijden, vijfduizend jaar elegance* (Den Haag 1965) p.148-149; zie ook Jos Hilkhijzen, ed., 'Delftenaren en hun dagelijks leven' in: *Ach lieve tijd, 750 jaar Delft* (Zwolle 1995) p.58-59.

²⁴ A.Th.van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, III p.217-218.

²⁵ Jeroen Blaak, *Egodocuments as sources for the for the history of reading: the diary of David Beck (1624)* (Leiden 1999) p.14.

onderweg een *geneverwaterken opgenomen heeft* en vervolgens met de schuit van half acht vanuit Delft naar Den Haag vertrokken is. De vermelding van jenever 's morgens vroeg lijkt hier meer een middel om de kou uit het lijf te verdrijven dan een puur genotsmiddel.

Beck vermeldt een aantal malen overmatig drankgebruik van anderen, zelfs eenmaal met dodelijke afloop (11 maart), als een dronkemansruzie tussen twee personeelsleden van de graaf van Mansfelt uitmondt in moord op een van de twee.

Beck is eerlijk genoeg om ook zijn eigen drinkgelagen te vermelden. Zo drinkt hij op 14 juli veel sterke wijn en jenever en komt hij op 28 september redelijk beschonken van een begrafenis. Op 3 juni raakt hij *buis*' door steeds te toosten op Maurits, Frederik Hendrik en anderen. Dit is opvallend, want drinken op zich is tot daar aan toe als het maar matig blijft, maar drinken op iemands gezondheid is niet toegestaan; gezondheid is een zaak van God²⁶. Om dankbaarheid te tonen over herstel van gezondheid kan God gedankt worden, maar dit te vieren met een *'blijmaal'* valt niet binnen de gereformeerde levenshouding (zie 5.2.6). Toch vermeldt Beck zo'n maaltijd op 18 februari om het herstel van broer Hendrik uit Delft te vieren.

Twee vermeldingen zijn nog merkwaardiger. Op 15 november wordt Beck op de harstmaaltijd (de slachttijd kende nog tradities uit de periode van voor de reformatie) uitgenodigd bij kleermaker Beerent, waarbij ook aanwezig zijn diens twee zusters, procureur De Wit, Mr. Weert en Bock. Na het eten is iedereen al zo uitgelaten dat er nog meer gedronken wordt, men muziek maakt, zingt en danst. Om twee uur houdt het feest op en komt Beck volledig dronken thuis, zo erg zelfs dat hij de volgende dag zijn kater beschrijft, net als op 15 juli. Dit dansen is zeer opvallend; vanaf het begin van de reformatie zijn er in de acta van diverse synoden paragrafen opgenomen die de dans in wat voor vorm dan ook verbieden²⁷. Ook in religieuze geschriften zoals dat van Udemans (Beck leest het werk van deze auteur bijvoorbeeld op 13 januari en 12 oktober) wordt de dans afgewezen. Toch danst Beck op muziek met mannen en vrouwen op 15 november. Hierbij gaat dus het plezier blijkbaar wel eens boven de leer. Wat misschien voor

²⁶ John Addy, *Sin and society in the seventeenth century* (Londen 1989).

²⁷ F.G. Naerebout, 'Snoode exercitien Het zeventiende-eeuwse Nederlandse protestantisme en de dans', *Volkskundig Bulletin. Tijdschrift voor Nederlandse cultuurwetenschap*, 2 (16) (1990) p.129.

Beck pleit is dat dit in huiselijke kring gebeurde en het ook de enige keer in een heel jaar is dat dit voorkomt. Even verderfelijker als dansen vinden de orthodoxe predikanten ballet, toneelspel, verkleedpartijen en maskera-den²⁸. Al deze vormen van vermaak worden door Beck wel vermeld, zoals op 11 januari als hij schrijft dat Frederik Hendrik een groot banket met ballet heeft gegeven voor de koning van Bohemen. Toneelspel door de Haagse rederijders komt op 7 mei aan de orde als deze op straat een opvoering houden voor het huis van burgemeester Kinschot. Verkleedpartijen en maskeraden vermeldt Beck op 11 en 25 juni als het hof ringsteekspelen en een schijntoernooi houdt, waarbij de spelers verkleed gaan. Hieraan doet Beck niet mee maar hij gaat wel speciaal kijken. Deze verhalen komen overeen met de stelling van Naerebout dat bij verordeningen die het hele volk betroffen door de overheid navolging niet werd afgedwongen, en de elite haar eigen 'beschaafde' vormen van dit vermaak wel wilde behouden²⁹. Veel kerkelijke tuchtzaken betreffen dansen³⁰, naast huwelijksproblematiek en overmatig alcoholgebruik.

De tweede toch wel opmerkelijke vermelding is die van 10 december. Beck gaat die dag tweemaal naar de kerk omdat het biddag is. Na de namiddagpreek gaat hij op kraambezoek waar hij bekenden treft. Het gezelschap blijft er praten en drinken tot de kraamvrouw naar bed moet. Men drinkt dan nog wat in de winkel om vervolgens bij Guldemont (een van de andere bezoekers) thuis naar diens kunstverzameling te gaan kijken en te eten. Beck komt om 12 uur in kennelijke staat thuis. Aan het eind van zijn dagbeschrijving in het dagboek staat dan nog zeer zakelijk vermeld dat het die dag een jaar geleden is dat zijn vrouw is overleden. De vraag rijst of in dit gedrag een emotionele vlucht gezien kan worden. Voor meer informatie hierover verwijs ik naar de scriptie van Meta Sniijders.

Aanleiding tot feesten met overvloedig drank en voedselgebruik waren vooral huwelijken en doopplechtigheden. De kerk had geen direct bezwaar tegen het feest, maar wel tegen de overvloedigheid en de druk die dit soort festiviteiten op het vermogen van een gezin kon leggen (zie ook hierboven bij de vermelding over eenvoud van kleding).

²⁸ F.G. Naerebout, 'Snoode exercitien', p.130.

²⁹ F.G. Naerebout, 'Snoode exercitien', p.144.

³⁰ Herman Roodenburg, *Onder censuur* en Joke Spaans, *Haarlem na de Reformatie*.

In 5.1 is uitvoerig ingegaan op de doopbediening, en in het bijzonder op de noodzaak van aanwezigheid van doopgetuigen indien de ouders de leer van de kerk niet konden onderschrijven. Des te opvallender is dan het dagboek waarin Beck voortdurend spreekt over peters en meters, zowel van zijn generatie als van die van zijn kinderen. Dat is merkwaardig want de gehele familie is in de generatie van Becks ouders al uit de Duitse landen gevlucht vanwege hun geloofsovertuiging, de generatie van Beck gaat regelmatig naar de kerk en onderschrijft dus het geloof, en toch hebben alle kinderen van Beck, van zijn broer Hendrik en de familieleden van Becks generatie peters en meters. Nazoeken leert³¹ dat de gewoonte die is begonnen in de rooms-katholieke kerk en daar na het concilie van Trente aan banden is gelegd, in bescheiden vorm is blijven bestaan in de gereformeerde kerk. Hier bleef weliswaar de nadruk liggen op de taak van de ouders bij een christelijke opvoeding, maar door de benoeming van doopgetuigen werd de kinderen toch enige continuïteit geboden in toezicht bij hun kerkelijke opvoeding in een tijd waarin het maar al te vaak voorkwam dat een of beide ouders vroegtijdig overleden. Er is in deze echter nooit een verplichting vanuit de kerk geweest tot het kiezen van getuigen voor lidmaten en liefhebbers, en ook de Dordtse Synode van 1618-1619 liet de keuze vrij.

Waren doop- en huwelijksfeesten nog op bescheiden schaal toegestaan, muziek om deze feesten op te luisteren was uit den boze³². De orthodoxe predikanten waren de kerkmuziek (met haar reminiscenties aan de paapse mis) en de platvloerse volksliedjes een doorn in het oog. Het argument om muzikale ondersteuning van het orgel bij het zingen van psalmen te weren was dat in de gereformeerde en in deze in de calvinistische leer het woord van de bijbel centraal staat en dat muziek de aandacht daarvan zou afleiden. Hier kwam ik een tegenstrijdigheid tegen, want Beck vermeldt in de tweede helft van het jaar regelmatig dat hij op de viool speelt. Hij speelt ook fluit en soms wordt er gemusiceerd met diverse anderen waarbij ook op het klavecimbel gespeeld wordt en men gezamenlijk zingt. De vermeldingen betreffen zowel psalmen als profane muziek.

³¹ Christelijke Encyclopedie, lemma doopgetuigen (Kampen 1977).

³² A.Th.van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, p.174.

Helaas vermeldt Beck niet welke profane muziek dit is; van de psalmen weten we dat vaak wel. Blijkbaar kon in huiselijke kring muziek en psalmzingen wel samengaan. Orgelspel buiten de diensten, of erna was wel toegestaan. Na de diensten werden vaak psalmen gespeeld om de gemeente vertrouwd te maken met deze melodieën. Op andere tijden werd op last van de overheid (eigenaar van kerk en orgel) orgelmuziek gespeeld. Eenmaal schrijft Beck dat hij naar een profaan orgelstuk luistert, in Amsterdam op 23 september, als 'de slag van Pauijen' gespeeld wordt³³. Dit is op een maandag, maar volgens Beck is er veel volk in de kerk om te luisteren. Bij zijn tweede bezoek in Amsterdam dat jaar gaat Beck naar een preek van de Duitse predikant Badius luisteren (25 december), die enkele jaren eerder beroepen was door de classis Amsterdam. In eerste instantie was hij predikant voor het vele Duitse dienstpersoneel in die stad, maar blijkbaar was het ook voor anderen van Duitse origine aantrekkelijk om naar hem te gaan luisteren.

In Becks eerste reis naar Amsterdam van 21 tot en met 24 september vallen een maandag en een dinsdag. Dit is opmerkelijk in een tijd dat er nog geen vakanties bestonden en het brengt ons op Becks werk als schoolmeester; blijkbaar kon hij zomaar twee dagen vrij nemen. Hierbij rijst ook de vraag wat voor school Beck eigenlijk had. Het is niet duidelijk of de school onder toezicht van de gereformeerde kerk stond of dat het om een privé-, een bijschool of een Franse school gaat. Volgens Blaak betreft het een Franse school³⁴. Martina Sluiters schenkt in haar scriptie aandacht aan dit onderwerp. Nergens schrijft Beck zelf wat voor soort school hij heeft, maar gezien de hoogte van het schoolgeld (zestig gulden per jaar; onderwijs en kost) en het milieu waaruit de leerlingen afkomstig zijn, gaat het niet om een gewone school. Merkwaardigerwijs is in het gehele dagboek niets terug te vinden over deze 'kost'. Zelfs de in vele scholen van na de reformatie nog gebruikelijke maaltijd op 28 december wordt niet vermeld, sterker nog, Beck is die dag niet op school, maar in Amsterdam.

³³ Herman de Kler is bezig met onderzoek naar de muziek die Beck in zijn dagboek vermeldt.

³⁴ Jeroen Blaak, *Egodocuments*, p.8.

Becks religieuze voorkeur kunnen we herleiden uit de paar beginregels van schrijfdichten die hij zijn leerlingen laat overschrijven en in zijn dagboek vermeldt. De beginregels van vier sonnetten waarbij om een prijs geschreven wordt, zijn duidelijk religieus geïnspireerd; op 5 januari een sonnet op Rome: '*Ay ziet eens hoeze raest*', op 5 april: '*Als Godes eeuwig woort...*'; op 14 september: '*O God der Goden God*' en op 16 september: '*Om uwen Naem o heer!*'. Op 1 maart komt een Franse predikant zijn kinderen als leerlingen aanmelden. Met al deze gegevens bij elkaar is het aannemelijk dat de school misschien wel geen officiële gereformeerde school onder toezicht van de kerkenraad is geweest, maar dat het onderwijs wel een calvinistische inslag gehad zal hebben.

6.6 Kerkelijk leven

In hoofdstuk 5.2 komt de stelling aan de orde dat in de zeventiende eeuw veel werd gebeden en dat het tafelgebed algemeen moet zijn geweest. Bij Beck is geen vermelding over een tafelgebed te vinden, of het zou de uitdrukking '*Wachtende met devotie*' moeten zijn op 18 februari en 6 mei. Dankgebeden na het eten worden ook niet vermeld; wel worden dan regelmatig gezamenlijk een of meerdere psalmen gezongen (de psalmen 23, 50 en 51 komen het meest voor).

Dit niet vermelden van tafelgebeden wil natuurlijk niet zeggen dat er niet werd gebeden. Mogelijk vond Beck het zo gewoon dat hij het vermelden niet nodig vond, maar dat is moeilijk te accepteren bij iemand die andere zaken van (weliswaar in onze ogen) triviaal belang een jaar lang noteert. Zoals op 6 april als hij zijn voeten wast of op 27 oktober als voor de eerste keer in het seizoen de kachel aan gaat. Andere gebeden worden wel vermeld, bijvoorbeeld op 29 juli als Beck bij de vrouw van de kleermaker wordt geroepen omdat ze op sterven ligt en hij een laatste gebed uitsprekt en op 14 september als Beck denkt aan de pest te lijden, en hij bidt om genade en zalige uitkomst. Ook het zingen van het Vader Onser kan gezien worden als een gebed. Nog een manier waarop we weten dat Beck wel degelijk gewoon was te bidden, is zijn vermelding dat hij zijn gedrukte gebeden inbindt (2 januari) en aan anderen geeft (22 januari en 12 augustus). Helaas

vermeldt hij niet om welke gebeden het gaat. In het manuscript met bewaard gebleven gedichten van Beck (zie bijlage II) is een gebed van P. des Portes opgenomen, door Beck vertaald uit het Frans. Opvallend zijn de 'uitspraken' in het dagboek, die de huidige orthodox calvinistische kerk met 'onnodig gebruik van Gods naam' zou duiden. Volgens Van Deursen³⁵ zijn opmerkingen uit de zeventiende eeuw als 'God geve dat ik mijn nieuwe jas in gezondheid mag slijten' (18 februari) meer te beschouwen als korte gebeden, weliswaar redelijk lichtvaardig, maar nog net aan de goede kant van ijdel gebruik. Dit soort opmerkingen komt voor door het gehele dagboek heen en maakt inderdaad niet de indruk van lichtzinnig gebruik maar van een oprechte overtuiging.

Beck gaat in het begin van het jaar zeer frequent twee maal per zondag naar de kerk. In de loop van het jaar lijkt daar enige verandering in te komen; zo schrijft hij op 2 juni dat hij niet naar de middagpreek is gegaan omdat broer Hendrik er was en op 27 oktober en 10 november kan Beck niet gaan omdat hij op de kinderen moet passen terwijl zijn zuster Odilia naar de kerk is. Beck gaat als het even kan wel naar de kerk, maar de zondagsviering weerhoudt hem er niet van ook naar de kermis (en jaarmarkt) te gaan; zo schrijft hij op 5 en 12 mei dat hij over de Haagse kermis gaat en op 16 juni gaat hij na de ochtendpreek naar Delft om daar de kermis te bezoeken. Het overheidsverbod op zaken doen op zondag anders dan bederfelijke waar wordt ook luchthartig opgenomen; zo gaat hij bij diverse ambtenaren langs om te informeren naar paspoorten die hij in opdracht van derden had besteld (2 juni, 23 juni).

Op 7 en 8 april (Pasen) gaat Beck beide dagen tweemaal naar de kerk, waarvan eenmaal, op eerste Paasdag, naar een avondmaaldienst. Opvallend is dat hij op Goede Vrijdag niets vermeldt, noch over de aard van deze dag, noch over kerkgang. Volgens de beschrijving in het dagboek wordt de hele dag besteed aan activiteiten om geen dienst te hoeven nemen bij de schutterij waarvoor hij is opgeroepen. Dat Goede Vrijdag wel degelijk een rol speelt in Becks geloofsleven, blijkt wederom uit zijn dichtwerk:

³⁵ A.Th.van Deursen, 'Eerbied voor Gods Naam in de zeventiende eeuw', *Criterion*, (1994) p.257.

**Clinkdicht, op den goeden vrijdach.
uijt mijne 115. aendachtige sonnetten.**

Den alderdroefsten dach der dagen houdt men heden
Op wien des wereldts heijl gekruijst werdt al te snoodt
En' dat zijn waerdich lijf (bepurpert bloedich root)
Voor onse zonden heeft den wreeden doodt geleden!
O hoogster liefde-merk! o hoogste vriendlijkheden!
Hij die na zijnen wil beherscht den aerden kloot,
Heeft sich gewillichlijk gegeven in de doodt
Voor ons, zijn schepsels vol wederspanigheden!
Heijlloos gepeijns, verlaet mijn hert, uw' ouwdt gesticht
O wereldts glans (te veel beoocht) uijt mijn gesicht!
Arm sondelijke ziel, wilt al uw ' sorch vergeten
En' werpt uw' oogen maer op desen herder goedt
Die voor zijn kudde gaet ter doodt! en' stort zijn bloedt,
Gelijk men leijt een lam ter vleesch-bank, sonder bleeten.
A[nn]o 1622. Bek.

Beck schrijft na elk kerkbezoek de bijbeltekst op waarop de preek gebaseerd is, maar nergens vinden we de bijbeltekst die de voorlezer heeft gebruikt. Hier kan dus geen conclusie getrokken worden over het gebruik om de bijbel van voor naar achter door te lezen onafhankelijk van de preek of om de tekst aan te passen aan de preek, zoals ook wel gebeurde. Duidelijk is wel dat voornamelijk het nieuwe testament en vooral de evangeliën als onderwerp voor de preek gebruikt werden. Dit is overeenstemming met de tabel die Van Deursen geeft³⁶. Nergens wordt melding gemaakt van een preek uit de apocriefe boeken, hoewel Beck deze zelf wel leest.

De catechismuspreken in 1624 (zondagnamiddag) beginnen in januari met vraag 108 van de Heidelbergse Catechismus en volgen elkaar dan op tot vraag 129 (eind maart) om in april met vraag 3 weer verder te gaan tot de laatst vermelde preek op 10 november waar de vragen 69, 70 en 71 behandeld worden. Zo hier en daar missen wel een paar vragen, maar over het algemeen kan gesteld worden dat de catechismus op volgorde behan-

³⁶ A.Th.van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, p.424.

deld werd (zie voor een overzicht van gebruikte teksten tijdens de verschillende kerkdiensten bijlage III).

In Den Haag waren in 1624 vier calvinistische predikanten werkzaam, en Beck noemt hen ook alle vier. Hugo Beijerus bezoekt hij dat jaar achttien maal, voornamelijk voor catechismuspreken, die allen in de Grote Kerk plaats vonden. Johannes Lamotius preekte zowel in de Grote Kerk als in de Kloosterkerk, maar in de laatstgenoemde kerk hield hij alleen bijbelpreken; hij wordt vierentwintig maal genoemd. Als derde predikant komt Cornelis de Vrije voor. Hij preekte in beide kerken; catechismuspreken worden ook door hem alleen in de Grote Kerk gehouden. Beck bezoekt zijn diensten tweeëntwintig maal. Henricus Rosaeus is Becks favoriete predikant. Niet alleen gaat hij achtendertig keer bij hem naar de kerk, maar hij kiest daar ook bewust voor. Dit is af te leiden uit een vermelding op 7 april waar hij zijn vriend Breckerfelt gaat vragen waar Rosaeus de volgende dag zal preken (zie voor een volledig overzicht van in het dagboek vermelde preekbeurten bijlage IV).

Na een dienst of bij slecht weer loopt Beck regelmatig door de kerken die hij bezoekt. Op deze wijze wordt het begrip wandelkerk in de praktijk aangetoond (bijvoorbeeld op 4 februari vanwege de sneeuwval en op 9 juni door de grote hitte buiten). Ook het bewust eens door de kerk lopen komt voor; zo 'gaat' Beck tijdens de Delftse kermis op 16 en 20 juni 'door' de Nieuwe Kerk en op 8 augustus loopt hij door de beide Delftse kerken. Zoals in 5.2.2 beschreven is kwamen in de periode van het dagboek magistratuur- en kerkbanken in de preekkerk te staan. Voor de Kloosterkerk kan dit worden aangetoond door de vermelding van Beck op 10 juli 'recht tegenover de koning van Bohemen te hebben gezeten'.

Bij lezing van het dagboek met het oog op taken van de predikant vallen twee zaken op. Ten eerste de voorbereiding tot het avondmaal en ten tweede de kerkelijke tucht. Eigenlijk gaat het om ontbreken van beide. In de literatuur wordt er telkens op gewezen en dit wordt bevestigd door de Haagse kerkorde van 1617 artikel 140³⁷, dat ter uitnodiging tot een avond-

³⁷ Gemeente-archief van 's-Gravenhage: Archief Hervormde Gemeente: Kerkenraad van de Hervormde Gemeente, inv.nr. 1.

maalsviering de predikant in gezelschap van een ouderling de lidmaten zal bezoeken. Nergens gedurende het jaar wordt hier melding van gemaakt. Beck vond het bezoek van de predikant of niet interessant genoeg om te vermelden, of de predikanten namen het niet zo nauw met de voorschriften in deze. Wel schrijft hij over een bewuste voorbereiding tot het avondmaal. Soms leest hij G. Udemans, *Vorbereydinge tot het heylighe Avontmaele*, zoals op 13 januari, of hij gaat naar de boetepreek op de zaterdag vóór de viering van het avondmaal (onder andere op 20 juli). Opvallend is ook dat steeds een week na elkaar in de Grote Kerk en in de Kloosterkerk een avondmaal gevierd werd. Beck bezoekt steeds de Grote Kerk; de reden voor deze twee aparte vieringen wordt nergens duidelijk.

Wat betreft de kerkelijke tucht meldt Beck niets; ook bij onderzoek in de kerkenraad- en classisnotulen zijn geen tuchtuitspraken te vinden in 1624. Er is wel een opvallende opmerking over een voorval tijdens de catechismuspraak van 18 augustus door Rosaeus in de Grote Kerk: de gravin van Cuylenburg wordt berispt omdat ze tijdens de preek steeds zit te praten en te lachen. In het dagboek wordt niet vermeld of deze reprimande nog een gevolg heeft gevonden in een kerkelijke tuchtprocedure.

Beck vermeldt nergens welke psalmen er tijdens een kerkdienst gezongen worden, maar wel welke hij thuis of bij anderen zingt. Luth³⁸ heeft onderzoek gedaan naar voorkeur voor bepaalde psalmen tijdens kerkdiensten vanwege de mooie melodieën en heeft in zijn boek een frequentiestaat opgenomen van de meest geliefde psalmen over een periode van tachtig jaar, waarin ook het door mij besproken jaar valt. Van Deursen³⁹ heeft een tabel opgenomen van psalmen in gewone kerkdiensten te Hoornaar van 1 oktober 1623 - 28 september 1631. Deze tabellen zijn hieronder overgenomen samen met de frequentiestaat van de psalmen die in het dagboek vermeld worden. Hoewel ik mij er terdege van bewust ben dat een vergelijking zowel in periode als in plaats niet representatief kan zijn, is deze toch de moeite waard. Een wezenlijk verschil in de tabellen is de context waarin

³⁸ Jan Roelof Luth, *"Daer wert om 't seerste uytgekreten..."*, p.158.

³⁹ A.Th. van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, p.429.

de psalmen gezongen zijn. Luth en Van Deursen vermelden de tijdens een kerkdienst gezongen psalmen terwijl Beck deze thuis zingt.

Nergens vermeldt Beck welke psalmen er in de kerk gezongen zijn, maar wel welke psalmen hij op het kerkorgel hoorde spelen na de dienst (op 27 mei psalm 50; op 6 oktober psalm 101). Hij noemt daarbij ook de naam van de blinde organist Pieter Alewijnsz de Voijs.

psalm	Beck	Luth	Van Deursen		psalm	Beck	Luth	Van Deursen
1			24		65		2	17
2	2	3	20		66=98		4	27
3		3	15		=118			50
5		3	10		68			37
6	1	6	11		69			25
8		6	13		72			7
9		5	7		74		2	6
12			9		77		3	4
13	1		11		79	1	4	4
14			1		80	1	2	
15		2			81	1	2	5
16	1	2			82			9
18	3				85			1
19	2		3		86			13
22			3		87			1
23	8	5	65		91	1	2	18
24		5	23		95			25
25			31		100	2	5	28
27			2		101	1		
29	1				103	2	4	65
32			26		104			1
33=67		3			105			1
34			23		110			1
35			1		111			17
36=68		5	8		116			39
37			50		117			1
38	1	3	21		119			52
39			1		125		2	
40		3	7		127			2
41			1		128	1		10
42	1	3	33		129	1		
46			15		130	1	5	32
47			1		131	1		8
49			1		133			2
50	10	3	27		138			1
51	17	4	43		140		3	19
60			1		142			4
62			35		V O	11	2	60
63			1		I v M		2	
64			5		12 art			29

Bij vergelijking van de tabel vallen twee zaken op. Ten eerste zingt Beck gedurende 1624 viermaal een psalm (18; 29; 101 en 129) die niet in de andere lijsten voorkomt. Ten tweede zijn de psalmen 50 en 51 onevenredig hoog in frequentie vertegenwoordigd. Beck lijkt de psalmen voor een deel

op persoonlijke keuze te hebben gezongen en heeft niet altijd de kerkelijke voorkeur gevolgd⁴⁰.

Een van de belangrijkste kenmerken van de gereformeerde kerk was het zelf kennis nemen van de bijbelteksten. Voor hen die zelf geen bijbel hadden of niet konden lezen bood de wekelijkse passage van de voorlezer tijdens de ochtendpreek een oplossing⁴¹. Het was in de betreffende periode dan ook heel gewoon dat zeer eenvoudige mensen een buitengewone kennis van de bijbel hadden en de teksten ook toepasten op hun eigen situatie of die van anderen⁴². In januari lezen we dat Beck via zijn broer in Delft een Franse bijbel aanschaft. Zie voor een mogelijke herkomst van de franstalige bijbel 5.2.5. Vervolgens vermeldt hij nauwkeurig wanneer en welke delen hij leest. Dit lezen gebeurt van voor naar achter, niet in een vast dagelijks patroon, maar Beck zorgt er wel voor de gehele bijbel aan het einde van het jaar uit te hebben. Hoewel geen van de kerkpreken in 1624 de apocriefe boeken betreft, leest Beck ze in zijn bijbel wel. Hij maakt niet de indruk dat ze voor hem minder waarde hebben dan de andere bijbelboeken. Opvallend is dat in deze bijbel de apocriefe boeken nog tussen het oude en het nieuwe testament staan. Tijdens de Dordtse Synode van 1618-1619 werd besloten de apocriefe boeken voortaan na het nieuwe testament te plaatsen. Het is mogelijk dat Becks bijbel van voor deze Synode dateert, of elders is gedrukt. In de Republiek circuleerden tot 1637 veel anderstalige bijbels, omdat er geen goede Nederlandse vertalingen (bewerkingen) verkrijgbaar waren⁴³.

Hoe belangrijk Beck het vond dat zijn zuster en schoonzuster ook als lidmaat tot de gereformeerde kerk toetraden lezen we op 27 maart als Beck hen de catechismus overhoort vlak voor zij belijdenis doen, op 3 april als zij belijdenis doen en op 7 april als beiden voor de eerste maal het avondmaal mee mogen vieren.

⁴⁰ Zie voor een volledig overzicht van de door Beck gezongen psalmen bijlage V.

⁴¹ A.Th.van Deursen, 'Bijbel en het dagelijks leven in de zeventiende eeuw', Sola Scriptura lezing (Gouda 1988) p.27.

⁴² A.Th.van Deursen, 'Bijbel en het dagelijks leven', p.28.

⁴³ Bijlage VI geeft een overzicht van Becks leespatroon van de bijbel.

6.7 Conclusies

De analyse van het dagboek op religieuze zaken heeft veel informatie opgeleverd; een deel hiervan is in bijlagen ondergebracht en een ander deel heb ik in bovenstaand hoofdstuk gebruikt om enig inzicht over Becks calvinistische levenshouding te verkrijgen. Deze gegevens hebben mij tot de volgende conclusies gebracht:

- Beck beschouwt zichzelf als belijdend lidmaat van de Haagse gereformeerde gemeente (6.1).
- Beck gedroeg zich met betrekking tot zijn religieuze leven als een doorsnee lidmaat van de gereformeerde kerk uit de zeventiende eeuw (6.3 en 6.5).
- Becks maatschappelijke gedrag als lidmaat van de gereformeerde kerk is niet afwijkend van de gevonden houding in de literatuurstudie (6.4 en 6.5).
- Uit de beschrijvingen in het dagboek van Beck zijn sterkten en zwakten van een gelovig mens uit de zeventiende eeuw af te leiden (6.5).
- De beschrijvingen van Beck over kerkbezoek en bijbellezen sluiten aan bij de verrichte literatuurstudie (6.6).
- Het zingen van psalmen door Beck vertoont enige afwijkingen ten aanzien van deze literatuurstudie (6.6).
- Beck lijkt door middel van de boeken die hij leest, de gedichten die hij schrijft en de muziek die hij maakt de homo universalis zoals die uit de Renaissance bekend is te willen navolgen (6.1).

7 SAMENVATTING EN CONCLUSIES

De probleemstelling van mijn onderzoek luidt:

Is de houding van David Beck ten aanzien van geloof en kerk als exemplarisch te beschouwen voor de levenshouding van lidmaten van de gereformeerde kerk in de vroege zeventiende eeuw in het gewest Holland van de Republiek?

Om deze vraag te beantwoorden heb ik eerst een literatuurstudie gedaan. Een neerslag van mijn bevindingen is opgenomen in de hoofdstukken 3, 4 en 5. Vervolgens heb ik het dagboek geanalyseerd en de uitkomsten van dit onderzoek vergeleken met het beeld dat uit de literatuurstudie is ontstaan (hoofdstuk 6).

7.1 Samenvatting van de literatuurstudie

- De calvinistische leer is gebaseerd op onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan almacht en eer Gods. De kerkorganisatie is onderdeel van de leer (3.1).
- De keus om tot de calvinistische kerk toe te treden ligt bij de gelovige, maar is niet vrijblijvend; men onderwerpt zich door belijdenis te doen aan de kerkelijke tucht (5.2.7).
- Van de lidmaten wordt niet alleen kerkgang verwacht, maar ook dat binnen het gezin godsdienst een centrale rol speelt. Zo behoren gebeden, bijbellezen en psalmzingen een vast onderdeel van het dagelijks leven te zijn (5.2).
- De calvinistische leer is gericht op onthouding, dat wil zeggen dat de predikanten duidelijk maken wat lidmaten niet behoren te doen. Onder andere zijn feesten, dansen en gebruik van alcohol niet toegestaan. Ook in kleding en inrichting van het huis wordt matigheid verwacht (5.1).
- De kerk wil een calvinistische levenshouding aan de hele maatschappij opleggen. De overheid is echter niet genegen om daaraan mee te werken en door het geringe aantal lidmaten die onderworpen zijn aan de

kerkelijke tucht, is het niet mogelijk een duidelijk stempel op het maatschappelijk leven te drukken. De discrepanties tussen de wensen van de kerk en de maatschappelijke realiteit zijn opvallend (5.1).

- Vooral orthodox-calvinistische predikanten prediken een onverdraagzame houding tegenover andersdenkenden en vragen medewerking aan de overheid deze groeperingen te verbieden of te verbannen. Ook hier werkt de overheid niet mee aan deze politiek (3.4).
- Een belangrijk aspect van de calvinistische leer is de bijbel en het lezen daarvan. Een maatschappelijk gevolg hiervan is dat ook het gewone volk leerde lezen en schrijven (5.1).

7.2 Conclusies uit het dagboekonderzoek

- Beck heeft belijdenis gedaan, gaat trouw minstens eenmaal per zondag naar de kerk en vaak ook nogmaals in de loop van de week. Verder is er in zijn dichtwerk veel van het calvinistisch gedachtegoed terug te vinden. Hij beschouwd zichzelf als belijdend lidmaat van de gereformeerde kerk (6.1).
- Met beschrijvingen van het thuis bijbellezen en psalmzingen sluit Beck aan bij de gegevens uit de literatuurstudie. Er zijn wel afwijkingen te vinden ten opzichte van de literatuurstudie in de psalmen die Beck zingt. Hierin lijkt hij een eigen koers te varen en lang niet altijd de canon te volgen (6.3 en 6.5).
- In het dagboek zijn nogal wat passages te vinden over drinken, dansen en feesten die wat stijl van leven betreft niet overeen komen met de opvattingen van de kerkleer, maar die wel tot het normale leven behoordden (6.5).
- Waarin het gedrag van Beck niet strookt met de wens van de kerk is in zijn omgang met andersdenkenden; zeker met remonstranten ging hij vriendschappelijk om. Dit komt wel overeen met het maatschappelijke beeld uit de literatuurstudie. De maatschappij tolereerde veel meer dan de kerkelijke geschriften doen vermoeden (6.4).
- Het meest opvallende in het dagboek van Beck is zijn leesgedrag, de gedichten die hij schrijft, de muziek die hij speelt en componeert en zijn

belangstelling voor andere kunsten zoals tekenen. Hier doet zich een duidelijke afwijking voor wat betreft het voorschrift van de leer en het gedrag van de gelovige. Wel komt dit gedrag overeen met wat Huizinga al schreef: de maatschappij in de Republiek is nooit geheel puriteins geworden (6.1).

7.3 Slotconclusie

De slotconclusie luidt dat Beck in zijn houding ten aanzien van geloof en kerk past in het beeld dat uit de literatuurstudie is ontstaan, met een opvallende afwijking wat betreft zijn literair en cultureel gedrag dat aan de renaissancistische homo universalis doet denken.

7.4 Aanbevelingen

Het verdient aanbeveling meerdere egodocumenten uit de zestiende en zeventiende eeuw op het in 7.2 laatste punt vermelde afwijkende aspect te onderzoeken om een eventuele trend vast te stellen in renaissancistische kanten van het gedrag van lidmaten van de calvinistische kerk in de Republiek.

Voorts verdient het aanbeveling onderzoek te verrichten naar de vasten- en biddagen waar een verschil geconstateerd is tussen de vermeldingen van Beck en de 'officiële' dagen die door de Staten-Generaal zijn uitgeschreven.

GERAADPLEEGDE ONGEDRUKTE BRONNEN

Gemeente-archief van 's-Gravenhage:

Beck, David
Spiegel van mijn leven, Haags dagboek 1624
H s 420

Archief Hervormde Gemeente van 's-Gravenhage en Loosduinen:
Kerkenraad van de Hervormde Gemeente inv.nr. 1 Haagse Kerkorde 1617
133.1 Diaconie der Hervormde Gemeente inv.nr. 18 Benoeming diakenen
133.1 Diaconie der Hervormde Gemeente inv.nr. 499 Jaarrekening 1624
diakenen

Gemeentebestuur oud archief
Index op naam en op zaken behorend bij bnr. 350
350.1 Gemeentebestuur oud archief inv.nr.7

Algemeen Rijks Archief:

Hervormde Classis te 's-Gravenhage
3.18.62.02 bestanddeel 1-3

Nederlandse Hervormde Kerk, Oud Synodaal Archief 1566-1816
2.19.064 bestanddeel 262

Staten-Generaal 1550-1796
1.01.03 bestanddeel 49

Koninklijke Bibliotheek:

Beck, David
Handschrift gedichten
74 G12 p.453 - 593

Beck, David
Inschrijving in album amicorum Ernst Brinck
133 M 87 p.189

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

Addy, John

Sin and society in the seventeenth century

Londen 1989

Amerongen, Martin van

Mijn leven zijn leven: over biografieën, autobiografieën, hagiografieën en anti-biografieën

Amsterdam 1993

Anastasius Veluanus

Der leecken wechwyser

in: Pijper, F. en S. Cramer, ed., *Bibliotheca reformatoria Neerlandica IV*
s.l. 1906

Augustijn, C.

'Godsdienst in de zestiende eeuw'

in: *Ketters en Papen onder Filips II*

Utrecht 1986

Bax, J.S.

Het kerkelijk leven der hervormden

Tiel 1869

Beck, David

Gelderlants Triumph-dicht: ofte Danck-segginge aen den Alderhoogsten, over deverlossinge der Stadt Wesel, Uijt het Spaensche Jock

Koninklijke Bibliotheek Knuttel 3874; Tiele 2271 8p.

Beck, David

Tropheen off Zeghe-teecken en van den Nederlandschen Mars

Koninklijke Bibliotheek Pflt - 3329

Beck, David

Bruijlofs-dicht

Koninklijke Bibliotheek 852 F 342

Beliën, Herman en Gert Jan van Setten, ed.

Geschiedschrijving in de twintigste eeuw, discussie zonder eind

Amsterdam 1996 (2e druk; 1e druk 1991)

Bergsma, W.

'Een dorp op Het Bildt. Gereformeerden in St. Annaparochie in de zeventiende eeuw'

in: Bruggeman, M., ed., *Mensen van de Nieuwe Tijd. Liber amicorum voor A.Th. van Deursen*

Amsterdam 1996

- Bernheiden, Inge
Individualität im 17. Jahrhundert, Studien zum autobiographischen Schrifttum
 Frankfurt a/d Main 1988
- Blaak, Jeroen
Egdocuments as sources for the history of reading: the diary of David Beck (1624)
 Leiden 1999
- Boers, J.W.
 'Kerkbezoek in vroeger eeuwen in Nederland'
G.S.I. Nieuws, 2 (3) (1957) p.10-18
- Bogaard, M.Th. uit den
 'Het godsdienstig leven in de 17e eeuw binnen het protestantisme'
 in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden VIII*
 Haarlem 1979
- Booma, J.G.J van
 'Doopsbediening in de oud-vaderlandse kerk der reformatie'
De hoeksteen: tijdschrift voor vaderlandse kerkgeschiedenis,
 (1982) p.74-78
- Booma, J.G.J van
 'Nog enige bijzonderheden aangaande de bediening van de doop in de oud-vaderlandse kerk der reformatie'
De hoeksteen: tijdschrift voor vaderlandse kerkgeschiedenis,
 (1982) p.189-194
- Booma, J.G.J van
Onderzoek in protestantse kerkelijke archieven in Nederland
 's-Gravenhage 1994
- Bruin, C.C. de
De statenbijbel en zijn voorgangers
 Leiden 1937
- Busken Huet, Cd.
Het land van Rembrandt II
 Utrecht/Antwerpen s.a. (7e druk; 1e druk 1882-1884)
- Contini, M.
Mode aller tijden, vijfduizend jaar elegance
 Den Haag 1965
- Decavele, Johan
 'Het Calvinisme en de Opstand'
Spiegel historiael, 11-12 (29) (1994) p.453-459
- Dekker, Rudolf
 'Egdocumenten in Nederland van de 16de tot de 19de eeuw'
Driemaandelijksche bladen, 1-2 (44) (1992) p.5-23

- Dekker, Rudolf
'Egodocumenten en (literatuur)geschiedenis'
Biografiebulletin, 2 (3) (1993) p.102-112
- Deursen, A.Th. van
'Bijbel en dagelijks leven in de zeventiende eeuw'
Sola Scriptura lezing p.27-29
Gouda 1988
- Deursen, A.Th. van
'Het ontstaan van de gereformeerde (hervormde) kerk in Nederland
(1572-1650)'
*Kerktijd: contactblad van de vereniging voor Nederlandse kerkgeschiede-
nis*, 3 (9) (1989) p.11-18
- Deursen, A.Th. van
'Wat heeft de geschiedenis aan de gereformeerden te zeggen'
in: Deursen, A.Th. van, *De eeuw in ons hart*
Franeker 1991
- Deursen, A.Th. van
'Simon Schama: de band met de zeventiende eeuw'
in: Deursen, A.Th. van, *De eeuw in ons hart*
Franeker 1991
- Deursen, A.Th. van
'Eerbied voor Gods Naam in de zeventiende eeuw'
Criterium, (1994) p.256-265
- Deursen, A.Th. van
'De dominee'
in: Beliën, H.M., ed., *Gestalten van de Gouden Eeuw*
Amsterdam 1995
- Deursen, A.Th. van
*Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Olden-
barnevelt*
Franeker 1998 (3e druk; 1e druk 1974)
- Deursen, A.Th. van
Mensen van klein vermogen. Kopergeld van de Gouden Eeuw I t/m IV
Amsterdam 1999 (4e druk; 1e druk 1991)
- Deursen, A.Th. van en G.J. Schutte
*De hartslag van het leven: studies over de Republiek der Verenigde
Nederlanden*
Amsterdam 1996
- Deursen, A.Th. van en G.J. Schutte
Geleefd geloven. Geschiedenis van protestantse vroomheid in Nederland
Assen 1996

- Duke, Alastair
Reformation and revolt in the Low Countries
Londen 1990
- Dumas, Ch., ed.
Waar Hagenaars kerken: geschiedenis van de Haagse kerken gebouwd voor 1900
's-Gravenhage 1983
- Dunk, H.W. von der
'Over de betekenis van egodocumenten'
in: Brands, M.C., ed., *Ego-documenten een bijzonder genre van historische bronnen: een bundel studies*
Groningen 1970
- Dunk, H.W. von der
Elke tijd is overgangstijd, Opstellen over onze omgang met de geschiedenis
Amsterdam 1996
- Eijnatten, Joris van
God, Nederland en Oranje: Dutch Calvinism and the search for the social centre
Kampen 1993
- Eupen, Th. van
'Kerk en gezin in Nederland'
in: Kooy, G.G., ed., *Gezinsgeschiedenis*.
Assen/Maastricht 1985
- Faassen, Marijke van
'Het dagboek: een bron als alle andere?'
Theoretische geschiedenis, 1 (18) (1991) p.3-19
- Frijhoff, W.
'Van "histoire de l'église" naar "histoire religieuse" '
Nederlands archief voor kerkgeschiedenis, 2 (61) (1981) p.112-153
- Frijhoff, W.
'Impasses en beloften van de mentaliteitsgeschiedenis'
Tijdschrift voor sociale geschiedenis, 10 (1984) p.406-437
- Fruin, R.
'Karakter van het Nederlandsche volk' (1871)
in: Blok, P.J., ed., *Robert Fruin's verspreide geschriften I*
's-Gravenhage 1900
- Fruin, R.
'De Nederlandsche geloofsbelijdenis' (1864)
in: Blok, P.J., ed., *Robert Fruin's verspreide geschriften VII*
's-Gravenhage 1903

- Fruin, R.
'De onpartijdigheid van de geschiedschrijver' (1860)
in: Blok, P.J., ed., *Robert Fruin's verspreide geschriften IX*
's-Gravenhage 1904
- Gelder, H.E. van
's-Gravenhage in zeven eeuwen
Amsterdam 1937
- Grijzenhout, Frans en Henk van Veen, ed.
De Gouden eeuw in perspectief
Nijmegen/Heerlen 1992
- Goudappel, C.D.
'Het kerkelijke leven der gereformeerden'
in: Goudappel, C.D., ed., *De stad Delft, cultuur en maatschappij. 1572-1667*
Delft 1981
- Groenhuis, G.
De Predikanten, de sociale positie van de gereformeerde predikanten in de Republiek, voor 1700
Groningen 1977
- Groenveld, S.
Was de Nederlandse Republiek verzuild?
Leiden 1995
- Groenveld, S., e.a.,
De bruid in de schuit, de consolidatie van de Republiek 1609-1650
Zutphen 1985
- Hagoort, Henk, ed.
Geloof en geschiedenis
Kampen 1996
- Haitsma, J.
'De remonstrantse en contraremonstrantse twisten in Woerden'
Holland: regionaal historisch tijdschrift, 3 (9) (1977) p.97-111
- Hartog, J.
Geschiedenis van de predikking in de protestantse kerk van Nederland
Amsterdam 1861
- Hilkhuijsen, Jos
'Delftenaren en hun dagelijks leven'
in: Hilkhuijsen, Jos, ed., *Ach lieve tijd, 750 jaar Delft*
Zwolle 1995
- Huizinga, J.
Nederland's beschaving in de 17e eeuw
Groningen 1984 (6e druk; 1e druk 1941)

- Jong, O.J. de
Nederlandse Kerkgeschiedenis
Nijkerk 1972
- Jongh, E. de, ed.
58 miljoen Nederlanders en hun kerken
Utrecht/Antwerpen 1979
- Joosse, Leendert Jan
'Scoone dingen sijn swaere dingen', een onderzoek naar de motieven en activiteiten in de Nederlanden tot verbreiding van de gereformeerde religie gedurende de eerste helft van de zeventiende eeuw
Leiden 1992
- Klep, P.M.M.
'Bronnenonderzoek: een geschikte nadere toegang?'
Nederlands archievenblad, 5 (85) (1981) p.388-399
- Knappert, L.
Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk gedurende de 16e en 17e eeuw
Amsterdam 1911
- Knuttel, W.P.C.
Acta der particuliere Synoden van Zuid-Holland I (1621-1633)
's-Gravenhage 1908
- Kooiman, Jan Willem
'In Godes vrees te leven...'
in: Thulin, Oskar, ed., *De Reformatie in Europa*
Baarn 1967
- Kossmann, F.K.H.
'David Beck, een Haagsch dichter onder Maurits'
Oud-Holland, 39 (1921) p.76-89
- Lieburg, F.A.
'Het gereformeerde convertikelwezen in de classis Dordrecht in de 17e en 18e eeuw'
Holland: regionaal historisch tijdschrift, 1 (23) (1991) p.2-21
- Loeff, G.M.C.
De Nederlandsche kerkgeschiedschrijver Geeraardt Brandt
Utrecht 1864
- Luth, Jan Roelof
"Daer wert om 't seerste uytgekreten..." bijdragen tot een geschiedenis van de gemeentezang in het Nederlandse Gereformeerde protestantisme ca.1550-ca.1852
Kampen 1986

- Mijnhardt, W.W., ed.
Kantelend geschiedbeeld, Nederlandse historiografie sinds 1945
 Utrecht/Antwerpen 1983
- Naerebout, F.G.
 'Snoode exercitien Het zeventiende-eeuwse Nederlandse protestantisme en de dans'
Volkskundig Bulletin. Tijdschrift voor Nederlandse cultuurwetenschap,
 2 (16) (1990) p.125-155
- Nauta, D.
 'De reformatie in Nederland in de historiografie'
Serta Historica II (1970) p.44-71
- Nijenhuis, A.J.
 'Religieuze geschiedenis 1621-1648: kerk in meervoud'
 in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden VI*
 Haarlem 1979
- O'Dea, Thomas F.
Godsdienstsociologie
 Utrecht/Antwerpen 1968 (2e druk; 1e druk 1966)
- Okkema, J.C.
Heidenen, papen, libertijnen en fijnen: artikelen over de kerkgeschiedenis van het zuidwestelijk gedeelte van Zuid-Holland van de voorchristelijke tijd tot heden
 Delft 1994
- Parker, Geoffrey
The Dutch Revolt
 Londen 1990 (5e druk; herziene 3e druk 1985; 1e druk 1977)
- Peters, J. en O. Schreuder
Katholiek en protestant: een historisch en contemporain onderzoek naar confessionele culturen
 Nijmegen 1987
- Polman, P.
Godsdienst in de Gouden Eeuw
 Utrecht 1947
- Presser, J.
De tachtigjarige oorlog II
 Amsterdam/Brussel 1963 (1e druk 1941)
- Price, J.L.
 'De regent'
 in: Beliën, H.M., ed., *Gestalten van de Gouden Eeuw*
 Amsterdam 1995

- Rietbergen, Peter J.A.N.
'De 'interdisciplinaire zeventiende eeuw' - een oud perspectief of nieuwe wegen?'
De zeventiende eeuw, 2 (14) (1998) p.188-196
- Romein, Jan en Annie
De Lage Landen bij de zee
Den Haag/Antwerpen 1973 (5e herziene druk; 1e druk 1934)
- Rooden, P. van
'Dissenters en bededagen. Civil religion ten tijde van de Republiek'
Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden, 4 (107) (1992) p.703-712
- Rooden, P. van
'De Synode van Dordrecht'
in: Sas, N.C.F. van, ed., *Waar de blanke top der duinen en andere vaderlandse herinneringen*
Amsterdam/Antwerpen 1995
- Roodenburg, Herman
Onder censuur. De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam 1578-1700
Amsterdam 1990 (1e druk 1989)
- Roodenburg, Herman
'Predikanten op de kansel'
in: Bruggeman, M., ed., *Mensen van de Nieuwe Tijd. Liber amicorum voor A.Th. van Deursen*
Amsterdam 1996
- Rooijackers, G. en Theo van der Zee, ed.
Religieuze volkscultuur: de spanning tussen de voorgeschreven orde en de geleefde praktijk.
Nijmegen 1986
- Roorda, D.J., e.a.
Overzicht van de nieuwe geschiedenis, De algemene geschiedenis van het einde der middeleeuwen tot 1870
Groningen 1983
- Rüter, A.J.C.
'De Nederlandse natie en het Nederlandse volkskarakter'
in: Rüter, A.J.C., *Historische studies over mens en samenleving*
Assen 1967
- Schama, Simon
Overvloed en onbehagen
Amsterdam 1988 (1e druk 1987)

Schotel, G.D.J.
De openbare Eeredienst der Nederlands hervormde kerk in de 16e, 17e en 18e eeuw
Leiden 1906 (1e druk 1870)

Schöffers, I.
Veelvormig verleden : Zeventien studies in de vaderlandse geschiedenis
Amsterdam 1987

Schutte, G.J.
Het Calvinistisch Nederland
Utrecht 1988

Sluiters-Spaans, Martina
Het dichterschap van David Beck
Schiedam 2000 (in voorbereiding)

Smit, J.
'De vestiging van het Protestantisme in Den Haag'
Archief voor kerkgeschiedenis, 3 (19) (1926) p.205-264

Smits, P.
Veranderend wereldbeeld, mensbeeld, godsbeeld
Assen 1981

Smitskamp, H.
Calvinistisch nationaalbesef in Nederland vóór het midden van de zeventiende eeuw
's-Gravenhage 1947

Snijders, Meta
De sociale contacten van David Beck
Vlaardingen 2000 (in voorbereiding)

Spaans, Joke
Haarlem na de Reformatie, stedelijke cultuur en kerkelijk leven 1577-1620
's-Gravenhage 1989

Spierenburg, Pieter
De verbroken betovering. Mentaliteitsgeschiedenis van preïndustrieel Europa
Hilversum 1990 (2e verbeterde druk; 1e druk 1988)

Spijker, Willem van 't
Geest, woord en kerk, opstellen over de geschiedenis van het gereformeerd protestantisme
Kampen 1991

Thomas, Haye
Het dagelijks leven in de 17de eeuw
Amsterdam 1981(2e druk;1e druk 1962)

Veldhuijzen, Sv.E., ed.
David Beck. Spiegel van mijn leven; een Haags dagboek uit 1624
Hilversum 1988

Versteijnen, Jo
Onderzoek kan ook anders, over het gebruik van persoonlijke documenten en levensverhalen in sociologisch onderzoek
Lisse 1985

Vooyo, C.G.N. de
'Een lijfpoeet van Prins Maurits'
Oud-Holland, 37(1919) p.177-188

Vrankrijker, A.C.J. de
'Neerlands volk in oorlogstijd'
in: Presser, J., ed., *De tachtigjarige oorlog II*
Amsterdam/Brussel 1963 (1e druk 1941)

Vrankrijker, A.C.J. de
Mensen, leven en werken in de Gouden Eeuw
's-Gravenhage 1981 (2e herziene druk; 1e druk 1937)

Woltjer, J.J.
'De religieuze situatie in de eerste jaren van de Republiek'
in: *Ketters en Papen onder Filips II*
Utrecht 1986

Wüllschleger, L.
Scheurmakers en Nieuwlichters
Leiden 1989

Zilverberg, S.B.J.
Geloof en geweten in de 17e eeuw
Bussum 1971

Zwaan, A.C.L., ed.
Familie, huwelijk en gezin in West-Europa
Heerlen 1995 (2e druk; 1e druk 1993)

VERANTWOORDING VAN BIJLAGE I

Aan de hand van een globale inventarisatie van de inhoud van het dagboek hebben we 15 thema's gekozen, waaraan Beck meer dan incidenteel aandacht besteedde. Vervolgens hebben we het aantal malen geregistreerd, dat deze thema's in het dagboek voorkomen. De resultaten daarvan zijn weergegeven in onderstaand overzicht:

categorie	jan	feb	mrt	apr	mei	jun	jul	aug	sep	okt	nov	dec	totaal
beroep	19	23	22	19	18	27	15	24	33	24	17	20	261
bezoek	72	85	66	109	107	104	83	107	101	96	89	77	1096
communicatie	22	11	27	33	22	34	41	28	45	34	27	42	366
cultuur	5	5	3	3	10	11	19	21	21	23	12	8	141
dichtwerk	16	4	5	1	15	6	16	18	8	16	19	11	135
eten	6	7	7	8	6	11	14	8	12	10	11	6	106
gezondheid	6	13	2	6	7	5	15	18	11	14	9	7	113
literatuur	13	5	5	7	2	11	15	10	1	5	13	9	96
persoonlijk	11	9	10	19	13	16	25	17	25	26	22	26	219
politiek	6	5	4	1	3	3	2	7	4	7	3	6	51
reizen	2	12	4	10	4	6	2	8	2	2	6	7	65
religie	36	24	31	30	26	23	27	19	25	20	11	26	298
sociaal nieuws	10	11	16	11	27	16	16	14	15	19	12	13	180
wandelen	16	16	24	31	48	45	41	48	31	19	5	8	332
weer	31	29	31	30	31	30	31	31	30	31	30	31	366

Beschrijving van de gehanteerde categorieën

Beroep

Vermeldingen die betrekking hebben op zijn beroep van schoolmeester: lessen geven of voorbereiden (bijvoorbeeld het maken van ABC- of schrift-dichtjes), leerlingen aannemen, het schrijven van rekeningen en gesprekken die hij over zijn beroep voert.

Bezoek

Vermeldingen over bezoeken die Beck aflegt of ontvangt

Communicatie

Bij deze categorie is gekeken naar zowel mondelinge als schriftelijke communicatie. Hierin zijn opgenomen vermeldingen over het schrijven, verzenden, ontvangen en (voor)lezen van brieven; verder vermeldingen van gesprekken, waarbij geen expliciet gespreksonderwerp aangeduid wordt uit de overige 14 categorieën en die verder gaan dan een kort praatje. Deze gesprekken worden door Beck omschreven met uitdrukkingen als: 'pratende wel een ujrken met mij van eenige zaken' of 'pratende met hem van veelerleij's'.

VERANTWOORDING VAN BIJLAGE I

Niet opgenomen zijn vermeldingen van praatjes waarvan we kunnen aannemen dat ze van korte duur zijn, omschreven in bewoordingen als 'aenspekende int voorbygaen onse Moeder' of 'gaende tot onse Moeder om een praetge'.

Cultuur

Vermeldingen over culturele zaken, zoals muziek maken of beluisteren, schilderijen bekijken, tuinen bezoeken en het spreken over boeken. Vermeldingen over poëzie en literatuur zijn in deze categorie niet opgenomen; deze vallen in de categorie 'Literatuur'.

Dichtwerk

Vermeldingen over dichtwerk van David Beck en dat van anderen. Het betreft hier het schrijven, nakijken, bewerken, vertalen, kopiëren en het lezen van en spreken over gedichten. Het maken van ABC- en schriftachtjes is niet in deze categorie opgenomen, maar in de categorie 'Beroep'.

Eten

Vermeldingen van het nuttigen van voedsel, maar alleen wanneer Beck het gerecht of de samenstelling van de maaltijd beschrijft.

Gezondheid

Vermeldingen over ziekte en gezondheid, bijvoorbeeld gevallen van de heersende pest, sterfgevallen en begrafenissen als gevolg van ziekte, vermeldingen van bevallingen en kraambezoek.

Literatuur

Vermeldingen betreffende boeken, zoals het snuffelen op een 'boekverkoop', de boekencollectie bij iemand thuis bekijken, de aanschaf en het lezen van boeken.

Vermeldingen over religieuze lectuur of het praten over boeken zijn niet in deze categorie opgenomen, maar respectievelijk in 'Religie' en 'Cultuur'.

Persoonlijk

In deze categorie is een breed scala van gegevens opgenomen die een persoonlijk karakter hebben, waaronder zowel de vermelding van prakti-

VERANTWOORDING VAN BIJLAGE I

sche zaken als uitingen van gemoedsaandoeningen. Voorbeelden: het herlezen van het dagboek door Beck, persoonlijke verzorging (bijvoorbeeld het wassen van zijn voeten), de beslommeringen die de uitbesteding van broer Abraham met zich meebrengt, de opschudding en hilariteit veroorzaakt door een vermeende inbraak en andere vermeldingen van plezier, ongenoegen of angst.

Politiek

Vermeldingen betreffende openbaar bestuur en oorlogshandelingen waarbij de Republiek betrokken is.

Reizen

Vermeldingen van uitstapjes van Beck vanuit Den Haag naar elders en weer terug.

Religie

Vermeldingen over kerkgang, lezen van de bijbel of andere religieuze literatuur, psalmen zingen en bidden. Gesprekken over kerk en geloof zijn eveneens opgenomen in deze categorie.

Sociaal nieuws

Vermeldingen variërend van nieuwtjes over vrienden, kennissen en verwanten tot 'royalty-watching': het volgen van de gangen van leden van het stadhoudelijke hof of het hof van de 'winterkoning' van Bohemen.

Wandelen

Hieronder zijn vermeldingen opgenomen waarbij duidelijk is dat Beck voor zijn plezier op pad is en niet de kortste weg neemt om zijn doel te bereiken. Wanneer hij naar Delft of van Delft naar Den Haag loopt, is dat opgenomen in de categorie 'Reizen'. Wandelingen binnen Delft of andere plaatsen worden wel meegeteld in de categorie 'Wandelen'.

Weer

Als eerste onderwerp beschrijft Beck iedere dag het weer. Soms wijdt hij verderop in zijn beschrijving nog enkele woorden aan het weer. Die geval-

VERANTWOORDING VAN BIJLAGE I

len zijn niet als aparte vermelding geteld. Per dag is dus steeds één 'weerbericht' geteld.

Grafische weergave thema's

Om een indruk te geven van de verhoudingen tussen eerder genoemde categorieën is in het eerste overzicht van bijlage I het resultaat van de registratie gevisualiseerd.

Voor de onderzoeksvragen die gehanteerd worden in het scriptieproject zijn met name de volgende categorieën van belang:

- Religie (Tonneke Vermeer)
- Dichtwerk (Martina Sluiters)
- Bezoek (Meta Snijders)
- Communicatie (Meta Snijders)

Van deze categorieën is in bijlage I een grafische weergave opgenomen waarin ook de fluctuaties per maand gevisualiseerd worden.

VERANTWOORDING VAN DE BIJLAGEN III, IV, V EN VI

In de bijlagen III, IV, V en VI is een statistische weergave van religieuze gegevens uit het dagboek van Beck opgenomen.

Verantwoording:

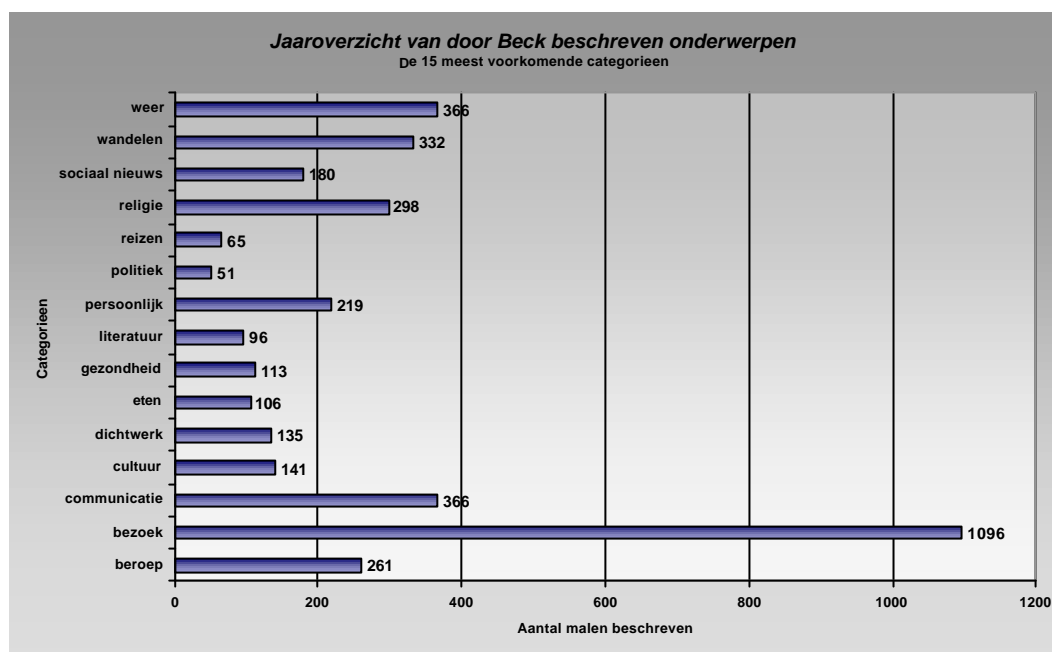
- Bijlage III bevat een overzicht van bijbelteksten die gebruikt zijn in de verschillende kerkdiensten die Beck bezoekt, in combinatie met gegevens over wat voor soort kerkdienst het gaat.
- Bijlage IV toont de verschillende preekbeurten van predikanten bij kerkdiensten die Beck bezoekt. Ik heb mij in de weergave beperkt tot de meest voorkomende namen en Otto Badius uit Amsterdam.
- Bijlage V bevat de volledige lijst van psalmen die Beck, alleen of met anderen heeft gezongen. Als er alleen een vermelding stond 'enige psalmen gezongen' is de code 0 ingevoerd. Voor 'Het Vader Onser' is 500 gebruikt, 'Lutherse gezangen' worden gerepresenteerd door 600 en de door Beck zelf gedichte en gecomponeerde 'Klacht van David op de dood van Saul en Jonathan' door 700.
- Bijlage VI geeft de bijbeldelen weer die Beck heeft gelezen.

De bijlagen III, IV, V en VI zijn alle afkomstig uit de database waarin ik de religieuze onderwerpen heb ingevoerd die Beck in zijn dagboek aan de orde stelt. Niet alle ingevoerde gegevens zijn in deze bijlagen gebruikt.

Een volledige weergave van de gegevens in de database zou als bijlage te groot zijn. Op verzoek kan een geprinte versie of een kopie van het Access-bestand worden toegestuurd.

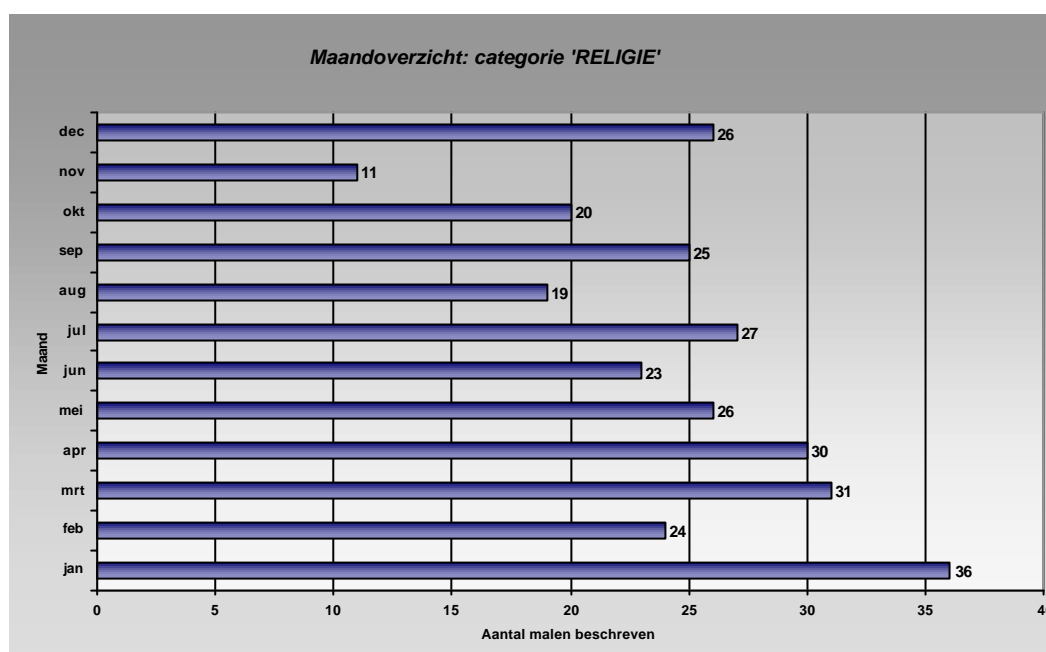
BIJLAGE I

STATISTISCHE GEGEVENS UIT HET DAGBOEK

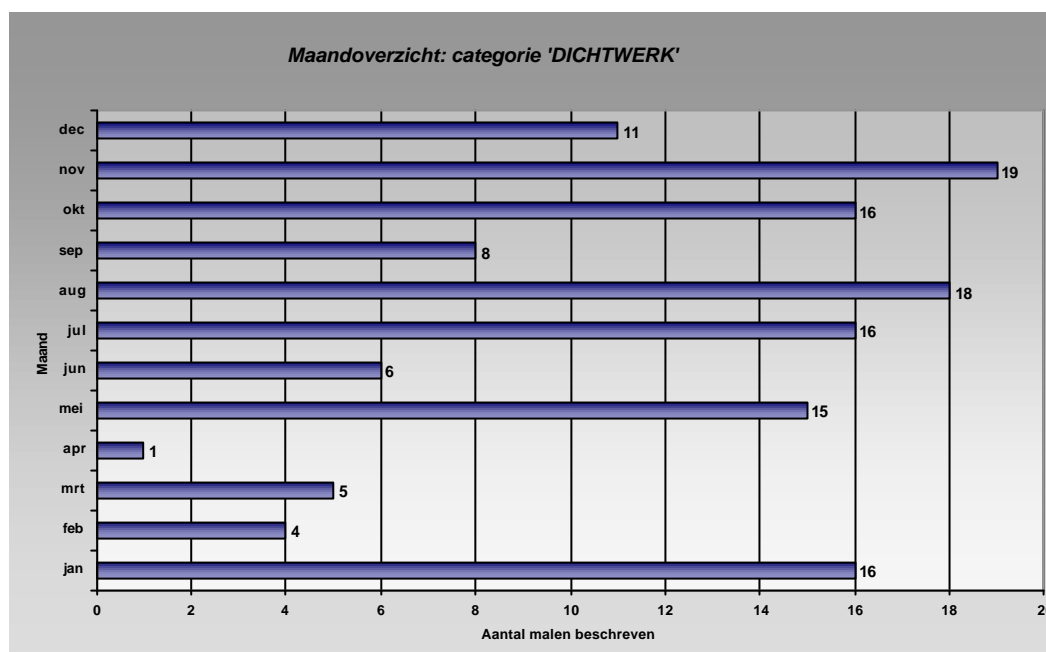
BIJLAGE I

STATISTISCHE GEGEVENS UIT HET DAGBOEK

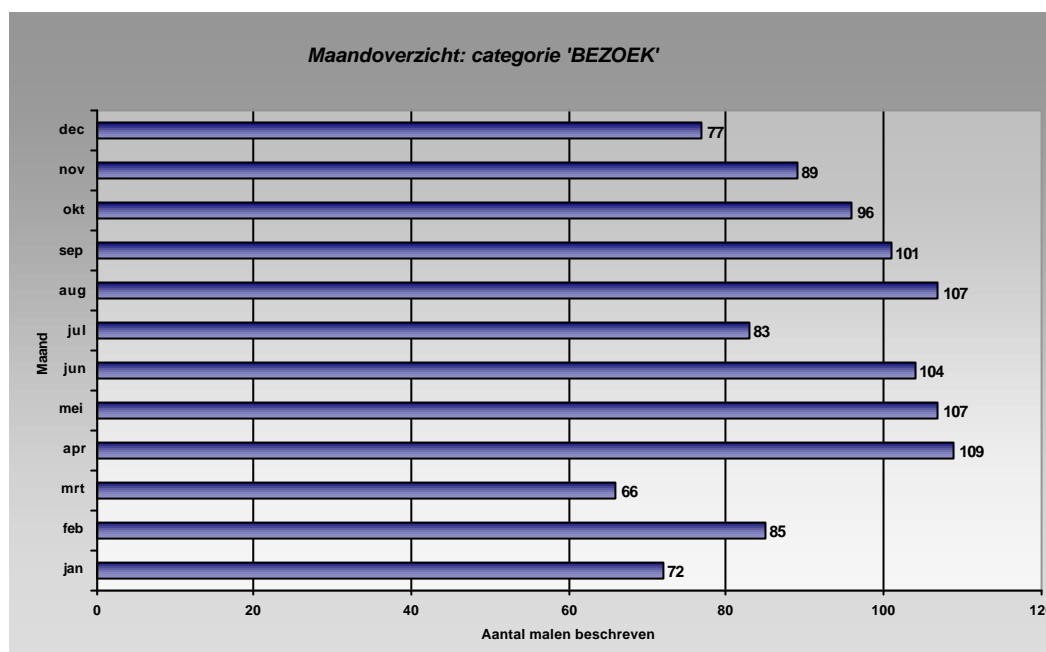
BIJLAGE I

STATISTISCHE GEGEVENS UIT HET DAGBOEK

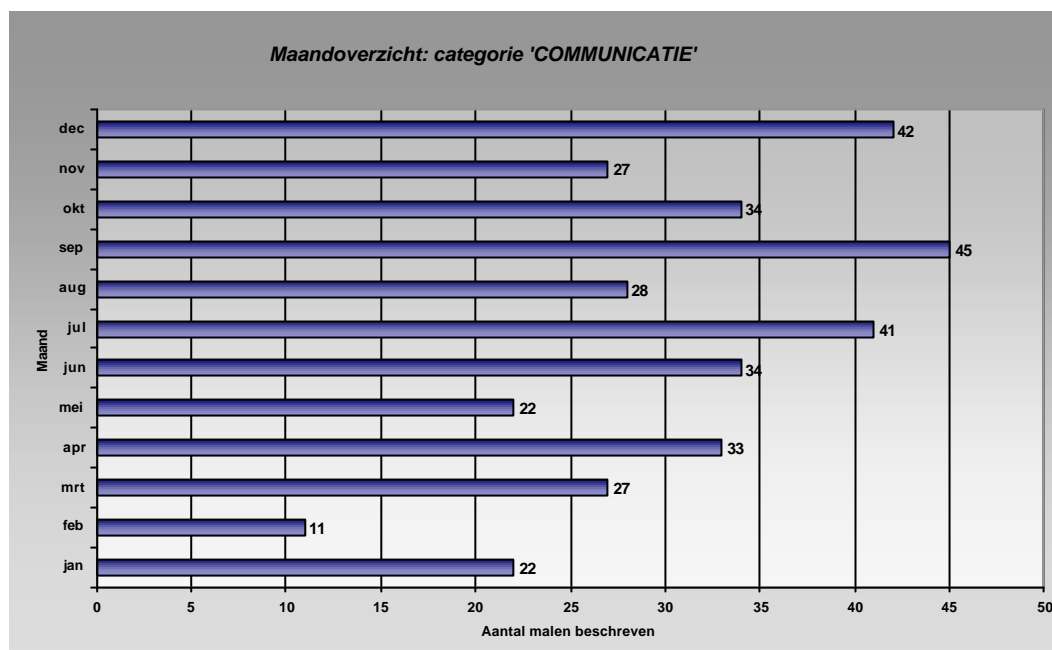
BIJLAGE I

STATISTISCHE GEGEVENS UIT HET DAGBOEK

BIJLAGE I

STATISTISCHE GEGEVENS UIT HET DAGBOEK

BIJLAGE II

TRANSCRIPTIE DICHTWERK VAN DAVID BECK

Het betreft hier het dichtwerk van David Beck dat in handschrift bewaard is gebleven in de Koninklijke Bibliotheek (74 G12) .

Het ligt in de bedoeling een uitgave te verzorgen van zijn gehele oeuvre voorzien van toelichting en commentaar, zodat dit werk beter toegankelijk wordt. Daarom is deze bijlage II uitgebracht onder embargo in een aparte band.

BIJLAGE III

OVERZICHT VAN PREEKTEKSTEN

soort	dag	datum	bijbeltekst	catechismustekst
avondmaal	zo	07-01-1624	-----	
avondmaal	zo	14-01-1624	-----	
avondmaal	zo	07-04-1624	Evangelie naar Mattheüs 24	
avondmaal	zo	14-07-1624	-----	
avondmaal	zo	21-07-1624	Evangelie naar Mattheüs 25	
avondmaal	zo	13-10-1624	2e brief Paulus aan Corinthiërs 11:23	
bijbel-preek	zo	07-01-1624	Evangelie naar Marcus 10:28	
bijbel-preek	zo	14-01-1624	Psalm 116	
bijbel-preek	zo	21-01-1624	Genesis 06:01	
bijbel-preek	zo	28-01-1624	Handelingen 20:09	
bijbel-preek	zo	04-02-1624	Evangelie naar Marcus 10:46	
bijbel-preek	zo	11-02-1624	Evangelie naar Lucas 08:41	
bijbel-preek	zo	18-02-1624	-----	
bijbel-preek	zo	18-02-1624	Genesis 06:06	
bijbel-preek	zo	25-02-1624	Psalm 46	
bijbel-preek	zo	10-03-1624	Evangelie naar Marcus 14:43	
bijbel-preek	zo	17-03-1624	Evangelie naar Marcus 14:53	
bijbel-preek	zo	24-03-1624	Evangelie naar Mattheüs 27	
bijbel-preek	zo	31-03-1624	Evangelie naar Marcus 15:22	
bijbel-preek	zo	07-04-1624	Psalm 116:12	
bijbel-preek	zo	14-04-1624	Brief van Paulus aan Titus 02	
bijbel-preek	zo	14-04-1624	Evangelie naar Johannes 14	
bijbel-preek	zo	21-04-1624	Brief van Paulus aan Titus 02:13	
bijbel-preek	zo	28-04-1624	Evangelie naar Marcus 12:02	
bijbel-preek	zo	05-05-1624	Evangelie naar Johannes 03:06	
bijbel-preek	zo	12-05-1624	Evangelie naar Johannes 16	
bijbel-preek	zo	12-05-1624	Evangelie naar Marcus	
bijbel-preek	zo	19-05-1624	Handelingen 20:24	
bijbel-preek	zo	26-05-1624	Handelingen 02:14	
bijbel-preek	zo	26-05-1624	Handelingen 02:01	
bijbel-preek	zo	02-06-1624	Handelingen 20:29	
bijbel-preek	zo	09-06-1624	Evangelie naar Marcus 02:08	
bijbel-preek	zo	09-06-1624	Handelingen 04	
bijbel-preek	zo	16-06-1624	Handelingen 20:03	
bijbel-preek	zo	23-06-1624	Openbaringen 03:20	
bijbel-preek	zo	30-06-1624	Handelingen 21:01	
bijbel-preek	zo	07-07-1624	Evangelie naar Marcus 13:05	
bijbel-preek	zo	14-07-1624	Hooglied 06:09	
bijbel-preek	zo	14-07-1624	Evangelie naar Lucas 05:10-11	
bijbel-preek	zo	21-07-1624	Psalm 103	
bijbel-preek	zo	28-07-1624	Evangelie naar Lucas 03:01	
bijbel-preek	zo	04-08-1624	Evangelie naar Marcus 13:33	
bijbel-preek	zo	11-08-1624	Evangelie naar Lucas 03:04	
bijbel-preek	zo	18-08-1624	Openbaringen 03:20	
bijbel-preek	zo	25-08-1624	Evangelie naar Lucas 03:08	
bijbel-preek	zo	01-09-1624	Evangelie naar Lucas 10: 21	
bijbel-preek	zo	01-09-1624	Brief Paulus aan Epheziërs 03: 20	
bijbel-preek	zo	08-09-1624	Evangelie naar Lucas 03:15	
bijbel-preek	zo	15-09-1624	Brief Paulus aan Philippenzen 01:21	

BIJLAGE III

OVERZICHT VAN PREEKTEKSTEN

soort	dag	datum	bijbeltekst	catechismustekst
bijbel-preek	zo	22-09-1624	Evangelie naar Marcus 03:01	
bijbel-preek	zo	29-09-1624	Evangelie naar Marcus 14:32	
bijbel-preek	zo	06-10-1624	Evangelie naar Mattheus 14	
bijbel-preek	zo	13-10-1624	1 Brief Paulus aan Corinthiërs 06:19-	
bijbel-preek	zo	03-11-1624	Evangelie naar Johannes 03:19	
bijbel-preek	zo	17-11-1624	Handelingen 21:15	
bijbel-preek	zo	24-11-1624	1 Brief van Johannes 05:03	
bijbel-preek	zo	01-12-1624	Psalm 127:01	
bijbel-preek	zo	08-12-1624	Jesaja 15:03	
bijbel-preek	zo	22-12-1624	Evangelie naar Lucas 01:39	
bijbel-preek	za	13-01-1624	Brief Paulus aan Colossenzen 01:28	
bijbel-preek	za	14-01-1624	Evangelie naar Johannes 06:53	
bijbel-preek	wo	31-01-1624	Handelingen 20	
bijbel-preek	wo	07-02-1624	Evangelie naar Lucas13:6-9 /Mattheus	
bijbel-preek	wo	14-02-1624	Evangelie naar Lucas 08:43	
bijbel-preek	wo	21-02-1624	Genesis 06:08	
bijbel-preek	wo	20-03-1624	Psalm147:12	
bijbel-preek	wo	20-03-1624	Psalm 116	
bijbel-preek	wo	10-04-1624	Brief Paulus aan Romeinen 05:01	
bijbel-preek	wo	17-04-1624	Hooglied	
bijbel-preek	wo	08-05-1624	- - - - -	
bijbel-preek	wo	25-09-1624	Psalm 091: 03	
bijbel-preek	wo	25-12-1624	Evangelie naar Lucas 02	
bijbel-preek	vr	02-08-1624	1 Brief Paulus aan Corinthiërs 06:20	
bijbel-preek	ma	01-01-1624	Evangelie naar Lucas 02:21	
bijbel-preek	ma	08-04-1624	Evangelie naar Lucas 24	
bijbel-preek	ma	08-04-1624	Evangelie naar Mattheus 28	
bijbel-preek	ma	27-05-1624	Evangelie naar Johannes 07:37	
bijbel-preek	ma	27-05-1624	Handelingen 02:29	
bijbel-preek	do	16-05-1624	Evangelie naar Lucas 24:50	
bijbel-preek	di	10-12-1624	Jona 01:01-02	
catechismus-preek	zo	07-01-1624		108, 109
catechismus-preek	zo	21-01-1624		110, 111
catechismus-preek	zo	28-01-1624		112
catechismus-preek	zo	04-02-1624		113, 114, 115
catechismus-preek	zo	11-02-1624		116, 117, 118, 119,
catechismus-preek	zo	18-02-1624		120, 121,
catechismus-preek	zo	25-02-1624		122
catechismus-preek	zo	03-03-1624	Evangelie naar Marcus 11:25	
catechismus-preek	zo	03-03-1624		123
catechismus-preek	zo	10-03-1624		124
catechismus-preek	zo	17-03-1624		125
catechismus-preek	zo	24-03-1624		126
catechismus-preek	zo	31-03-1624		127, 128, 129
catechismus-preek	zo	21-04-1624		003, 004, 005
catechismus-preek	zo	28-04-1624		006, 007, 008
catechismus-preek	zo	12-05-1624		012, 013, 014, 015
catechismus-preek	zo	19-05-1624		016, 017, 018, 019
catechismus-preek	zo	23-06-1624		026

BIJLAGE III

OVERZICHT VAN PREEKTEKSTEN

soort	dag	datum	bijbeltekst	catechismustekst
catechismus-preek	zo	30-06-1624		026, 027
catechismus-preek	zo	07-07-1624		029, 030
catechismus-preek	zo	28-07-1624		033, 034
catechismus-preek	zo	04-08-1624		035, 036
catechismus-preek	zo	11-08-1624		037, 038, 039
catechismus-preek	zo	18-08-1624		040
catechismus-preek	zo	25-08-1624		045, 046, 047
catechismus-preek	zo	01-09-1624		049, 050, 051
catechismus-preek	zo	08-09-1624	Evangelie naar Mattheüs 25	052,
catechismus-preek	zo	15-09-1624		053
catechismus-preek	zo	06-10-1624		059, 060, 061
catechismus-preek	zo	10-11-1624		069, 070, 071
vasten en biddag	wo	10-07-1624	Jona 03:06	
vasten en biddag	wo	10-07-1624	II Kronieken 15:01-02	
vasten en biddag	wo	09-10-1624	Jeremia 10:23	
vasten en biddag	wo	09-10-1624	II Kronieken 07:13	
vasten en biddag	wo	04-12-1624	Joël 02:15	

BIJLAGE IV

OVERZICHT VAN PREEKBEURTEN VAN PREDIKANTEN

predikant	locatie	dag	datum	soort
Badius, Otto	Gasthuiskerk	wo	25-12-1624	bijbel-preek
Beijerus, Hugo	Grote kerk	zo	14-01-1624	avondmaal
Beijerus, Hugo	Grote kerk	zo	11-02-1624	bijbel-preek
Beijerus, Hugo	Grote kerk	zo	18-02-1624	catechismus-preek
Beijerus, Hugo	Grote kerk	zo	17-03-1624	catechismus-preek
Beijerus, Hugo	Grote kerk	zo	07-04-1624	avondmaal
Beijerus, Hugo	Grote kerk	zo	12-05-1624	catechismus-preek
Beijerus, Hugo	Grote kerk	zo	07-07-1624	catechismus-preek
Beijerus, Hugo	Grote kerk	zo	04-08-1624	catechismus-preek
Beijerus, Hugo	Grote kerk	zo	11-08-1624	catechismus-preek
Beijerus, Hugo	Grote kerk	zo	01-09-1624	catechismus-preek
Beijerus, Hugo	Grote kerk	zo	10-11-1624	catechismus-preek
Beijerus, Hugo	Grote kerk	za	14-01-1624	bijbel-preek
Beijerus, Hugo	Grote kerk	za	20-07-1624	voorbereiding
Beijerus, Hugo	Grote kerk	wo	14-02-1624	bijbel-preek
Beijerus, Hugo	Grote kerk	wo	20-03-1624	bijbel-preek
Beijerus, Hugo	Grote kerk	wo	25-09-1624	bijbel-preek
Beijerus, Hugo	Grote kerk	ma	08-04-1624	bijbel-preek
Beijerus, Hugo	Oude kerk	zo	07-01-1624	catechismus-preek
Lamotius, Johannes	Grote kerk	zo	14-01-1624	bijbel-preek
Lamotius, Johannes	Grote kerk	zo	04-02-1624	bijbel-preek
Lamotius, Johannes	Grote kerk	zo	11-02-1624	catechismus-preek
Lamotius, Johannes	Grote kerk	zo	03-03-1624	catechismus-preek
Lamotius, Johannes	Grote kerk	zo	10-03-1624	catechismus-preek
Lamotius, Johannes	Grote kerk	zo	31-03-1624	bijbel-preek
Lamotius, Johannes	Grote kerk	zo	07-04-1624	bijbel-preek
Lamotius, Johannes	Grote kerk	zo	28-04-1624	bijbel-preek
Lamotius, Johannes	Grote kerk	zo	30-06-1624	catechismus-preek
Lamotius, Johannes	Grote kerk	zo	21-07-1624	avondmaal
Lamotius, Johannes	Grote kerk	zo	28-07-1624	catechismus-preek
Lamotius, Johannes	Grote kerk	zo	25-08-1624	catechismus-preek
Lamotius, Johannes	Grote kerk	zo	13-10-1624	avondmaal
Lamotius, Johannes	Grote kerk	za	13-01-1624	bijbel-preek
Lamotius, Johannes	Grote kerk	wo	07-02-1624	bijbel-preek
Lamotius, Johannes	Grote kerk	ma	27-05-1624	bijbel-preek
Lamotius, Johannes	Kloosterkerk	zo	07-01-1624	bijbel-preek
Lamotius, Johannes	Kloosterkerk	zo	12-05-1624	bijbel-preek
Lamotius, Johannes	Kloosterkerk	zo	09-06-1624	bijbel-preek
Lamotius, Johannes	Kloosterkerk	zo	07-07-1624	bijbel-preek
Lamotius, Johannes	Kloosterkerk	zo	04-08-1624	bijbel-preek
Lamotius, Johannes	Kloosterkerk	zo	01-09-1624	bijbel-preek
Lamotius, Johannes	Kloosterkerk	zo	29-09-1624	bijbel-preek
Lamotius, Johannes	Kloosterkerk	wo	10-07-1624	vasten en biddag
Rosaeus, Henricus		wo	31-01-1624	bijbel-preek
Rosaeus, Henricus	Grote kerk	zo	28-01-1624	bijbel-preek
Rosaeus, Henricus	Grote kerk	zo	04-02-1624	catechismus-preek
Rosaeus, Henricus	Grote kerk	zo	25-02-1624	bijbel-preek
Rosaeus, Henricus	Grote kerk	zo	03-03-1624	catechismus-preek
Rosaeus, Henricus	Grote kerk	zo	24-03-1624	bijbel-preek

BIJLAGE IV

OVERZICHT VAN PREEKBEURTEN VAN PREDIKANTEN

predikant	locatie	dag	datum	soort
Rosaeus, Henricus	Grote kerk	zo	31-03-1624	catechismus-preek
Rosaeus, Henricus	Grote kerk	zo	21-04-1624	bijbel-preek
Rosaeus, Henricus	Grote kerk	zo	28-04-1624	catechismus-preek
Rosaeus, Henricus	Grote kerk	zo	12-05-1624	bijbel-preek
Rosaeus, Henricus	Grote kerk	zo	19-05-1624	bijbel-preek
Rosaeus, Henricus	Grote kerk	zo	26-05-1624	bijbel-preek
Rosaeus, Henricus	Grote kerk	zo	16-06-1624	bijbel-preek
Rosaeus, Henricus	Grote kerk	zo	23-06-1624	catechismus-preek
Rosaeus, Henricus	Grote kerk	zo	14-07-1624	bijbel-preek
Rosaeus, Henricus	Grote kerk	zo	11-08-1624	bijbel-preek
Rosaeus, Henricus	Grote kerk	zo	18-08-1624	catechismus-preek
Rosaeus, Henricus	Grote kerk	zo	01-09-1624	bijbel-preek
Rosaeus, Henricus	Grote kerk	zo	08-09-1624	bijbel-preek
Rosaeus, Henricus	Grote kerk	zo	15-09-1624	catechismus-preek
Rosaeus, Henricus	Grote kerk	zo	06-10-1624	bijbel-preek
Rosaeus, Henricus	Grote kerk	zo	13-10-1624	bijbel-preek
Rosaeus, Henricus	Grote kerk	zo	03-11-1624	bijbel-preek
Rosaeus, Henricus	Grote kerk	wo	04-12-1624	vasten en biddag
Rosaeus, Henricus	Grote kerk	ma	27-05-1624	bijbel-preek
Rosaeus, Henricus	Grote kerk	di	10-12-1624	bijbel-preek
Rosaeus, Henricus	Kloosterkerk	zo	10-03-1624	bijbel-preek
Rosaeus, Henricus	Kloosterkerk	zo	14-04-1624	bijbel-preek
Rosaeus, Henricus	Kloosterkerk	zo	02-06-1624	bijbel-preek
Rosaeus, Henricus	Kloosterkerk	zo	30-06-1624	bijbel-preek
Rosaeus, Henricus	Kloosterkerk	zo	28-07-1624	bijbel-preek
Rosaeus, Henricus	Kloosterkerk	zo	25-08-1624	bijbel-preek
Rosaeus, Henricus	Kloosterkerk	zo	17-11-1624	bijbel-preek
Rosaeus, Henricus	Kloosterkerk	wo	10-07-1624	vasten en biddag
Rosaeus, Henricus	Kloosterkerk	ma	08-04-1624	bijbel-preek
Rosaeus, Henricus	Kloosterkerk	do	16-05-1624	bijbel-preek
Rosaeus, Henricus	Oude kerk	wo	09-10-1624	vasten en biddag
Vrije, Cornelis de	Grote kerk	zo	21-01-1624	bijbel-preek
Vrije, Cornelis de	Grote kerk	zo	28-01-1624	catechismus-preek
Vrije, Cornelis de	Grote kerk	zo	18-02-1624	bijbel-preek
Vrije, Cornelis de	Grote kerk	zo	25-02-1624	catechismus-preek
Vrije, Cornelis de	Grote kerk	zo	17-03-1624	bijbel-preek
Vrije, Cornelis de	Grote kerk	zo	24-03-1624	catechismus-preek
Vrije, Cornelis de	Grote kerk	zo	14-04-1624	bijbel-preek
Vrije, Cornelis de	Grote kerk	zo	21-04-1624	catechismus-preek
Vrije, Cornelis de	Grote kerk	zo	19-05-1624	catechismus-preek
Vrije, Cornelis de	Grote kerk	zo	08-09-1624	catechismus-preek
Vrije, Cornelis de	Grote kerk	zo	06-10-1624	catechismus-preek
Vrije, Cornelis de	Grote kerk	zo	22-12-1624	bijbel-preek
Vrije, Cornelis de	Grote kerk	wo	21-02-1624	bijbel-preek
Vrije, Cornelis de	Grote kerk	wo	20-03-1624	bijbel-preek
Vrije, Cornelis de	Grote kerk	wo	17-04-1624	bijbel-preek

BIJLAGE IV

OVERZICHT VAN PREEKBEURTEN VAN PREDIKANTEN

predikant	locatie	dag	datum	soort
Vrije, Cornelis de	Grote kerk	ma	01-01-1624	bijbel-preek
Vrije, Cornelis de	Kloosterkerk	zo	26-05-1624	bijbel-preek
Vrije, Cornelis de	Kloosterkerk	zo	23-06-1624	bijbel-preek
Vrije, Cornelis de	Kloosterkerk	zo	14-07-1624	bijbel-preek
Vrije, Cornelis de	Kloosterkerk	zo	18-08-1624	bijbel-preek
Vrije, Cornelis de	Kloosterkerk	zo	15-09-1624	bijbel-preek
Vrije, Cornelis de	Oude kerk	wo	09-10-1624	vasten en biddag

BIJLAGE V

OVERZICHT VAN DOOR BECK GEZONGEN PSALMEN

soort	dag	datum	psalmnummer
psalm zingen	za	13-01-1624	23, 38, 50, 51, 500
psalm zingen	wo	17-01-1624	19, 50, 51, 500
psalm zingen	do	18-01-1624	6, 91, 100, 103,129, 130, 131
psalm zingen	vr	19-01-1624	2, 8,13,16,18, 500
psalm zingen	zo	21-01-1624	79, 80, 81, 101, 600
psalm zingen	zo	11-02-1624	0
psalm zingen	za	24-02-1624	0
psalm zingen	za	02-03-1624	23, 50, 51
psalm zingen	zo	17-03-1624	0, 51
psalm zingen	wo	27-03-1624	500
psalm zingen	zo	31-03-1624	500
psalm zingen	zo	07-04-1624	23, 500
psalm zingen	zo	14-04-1624	23, 51, 500
psalm zingen	za	20-04-1624	50
psalm zingen	zo	21-04-1624	0
psalm zingen	di	23-04-1624	2x 23,100, 500
psalm zingen	wo	03-05-1624	0
psalm zingen	za	01-06-1624	0
psalm zingen	zo	02-06-1624	0
psalm zingen	ma	24-06-1624	0
psalm zingen	wo	26-06-1624	0
psalm zingen	za	29-06-1624	0
psalm zingen	ma	01-07-1624	500
psalm zingen	wo	03-07-1624	51
psalm zingen	vr	19-07-1624	18, 19, 23, 51
psalm zingen	za	20-07-1624	51
psalm zingen	ma	22-07-1624	23, 50
psalm zingen	di	30-07-1624	50
psalm zingen	wo	31-07-1624	50
psalm zingen	do	08-08-1624	23
psalm zingen	di	03-09-1624	50, 51
psalm zingen	do	05-09-1624	9, 23
psalm zingen	wo	25-09-1624	23, 50
psalm zingen	do	26-09-1624	51
psalm zingen	zo	29-09-1624	42
psalm zingen	ma	30-09-1624	23, 103
psalm zingen	do	03-10-1624	51
psalm zingen	za	12-10-1624	51
psalm zingen	zo	20-10-1624	23, 42, 51
psalm zingen	ma	21-10-1624	51
psalm zingen	ma	25-11-1624	8, 13, 2x18, 23, 38, 42, 50, 100, 114, 131, 700
psalm zingen	wo	04-12-1624	2x0
psalm zingen	za	07-12-1624	50, 51
psalm zingen	di	17-12-1624	700
psalm zingen	do	19-12-1624	700
psalm zingen	zo	22-12-1624	500
psalm zingen	za	28-12-1624	50, 128
psalm zingen	di	31-12-1624	500

BIJLAGE VI

OVERZICHT VAN DOOR BECK GELEZEN BIJBELDELEN

soort	dag	datum	bijbeltekst
bijbel lezen	zo	21-01-1624	Genesis, eerste hoofdstukken
bijbel lezen	zo	28-01-1624	Genesis uit
bijbel lezen	ma	29-01-1624	Exodus 01 t/m 18
bijbel lezen	di	30-01-1624	Exodus 19 t/m 26
bijbel lezen	wo	31-01-1624	Exodus 26 t/m Leviticus 09
bijbel lezen	di	13-02-1624	Leviticus 09 t/m Numeri 02
bijbel lezen	wo	14-02-1624	Numeri 02 t/m 22
bijbel lezen	di	20-02-1624	Numeri 23 t/m Deuteronomium 08
bijbel lezen	do	22-02-1624	Deuteronomium 08 t/m 28
bijbel lezen	zo	25-02-1624	Deuteronomium 28 t/m 34
bijbel lezen	zo	03-03-1624	Jozua
bijbel lezen	zo	17-03-1624	Ruth en I Samuel: 01-18
bijbel lezen	wo	20-03-1624	I Samuel: 18-31
bijbel lezen	ma	25-03-1624	II Samuel 16-24
bijbel lezen	ma	01-04-1624	I Koningen 01 t/m 22
bijbel lezen	ma	08-04-1624	II Koningen 01 t/m 25
bijbel lezen	za	13-04-1624	I Kronieken 01 t/m 29
bijbel lezen	za	20-04-1624	Ezra en Nehemia
bijbel lezen	vr	03-05-1624	II Kronieken 01 t/m 36
bijbel lezen	za	04-05-1624	Esther 01 t/m 10
bijbel lezen	zo	12-05-1624	Job 01 t/m 19
bijbel lezen	za	18-05-1624	Job 20 t/m 42 en Psalmen 01 t/m 20
bijbel lezen	zo	19-05-1624	Psalmen 21 t/m 74
bijbel lezen	zo	26-05-1624	Psalmen 75 t/m 120
bijbel lezen	ma	27-05-1624	-----
bijbel lezen	za	01-06-1624	Psalmen 121 t/m 150
bijbel lezen	zo	02-06-1624	Spreuken 01 t/m 24
bijbel lezen	za	15-06-1624	Spreuken 25 t/m 31, Prediker en Hooglied
bijbel lezen	za	22-06-1624	Jesaja 01 t/m 37
bijbel lezen	za	29-06-1624	Jesaja 38 t/m 66
bijbel lezen	za	06-07-1624	Jeremia 01 t/m 23
bijbel lezen	zo	14-07-1624	Jeremia 24 t/m 45
bijbel lezen	za	20-07-1624	Jeremia 46 t/m 52, Klaagliederen, Ezechiël 1 t/m 8
bijbel lezen	zo	28-07-1624	Ezechiël 09 t/m 33
bijbel lezen	vr	02-08-1624	Ezechiël 33 t/m 48
bijbel lezen	zo	11-08-1624	-----
bijbel lezen	do	22-08-1624	Daniel, Hosea, Joël
bijbel lezen	za	24-08-1624	Amos, Obadja, Jona, Micha en Nahum
bijbel lezen	zo	25-08-1624	Habakuk, Zefanja, Haggai, Zacharia, Maleachi
bijbel lezen	ma	26-08-1624	Ap.b.Esdra 01 t/m 03
bijbel lezen	zo	01-09-1624	Ap.b.Esdra 04 t/m eind
bijbel lezen	zo	08-09-1624	Ap.b.Tobias, Judith en Salomo 01-09
bijbel lezen	ma	16-09-1624	Ap.b.Salomo 09 t/m Jezus Syrach 09
bijbel lezen	di	17-09-1624	Ap.b.Jezus Syrach 10 t/m 25
bijbel lezen	do	26-09-1624	Ap.b.Jezus Syrach uit en Hester
bijbel lezen	ma	04-10-1624	Evangelie van Johannes

BIJLAGE VI

OVERZICHT VAN DOOR BECK GELEZEN BIJBELDELEN

soort	dag	datum	bijbeltekst
bijbel lezen	za	05-10-1624	Ap.b.Baruch t/m I Makabeeën 06
bijbel lezen	di	08-10-1624	Ap.b.I Makabeeën 07 t/m uit
bijbel lezen	wo	09-10-1624	Ap.b.II Makabeeën t/m eind ap.boeken
bijbel lezen	za	12-10-1624	Evangelie van Mattheüs
bijbel lezen	zo	20-10-1624	Evangelie van Marcus
bijbel lezen	zo	27-10-1624	Evangelie van Lucas 01 t/m 10
bijbel lezen	di	29-10-1624	Evangelie van Lucas 11 t/m 24
bijbel lezen	wo	13-11-1624	Handelingen der Apostelen
bijbel lezen	zo	17-11-1624	Brief van Paulus aan de Romeinen
bijbel lezen	ma	25-11-1624	Brief van Paulus aan de Corinthiërs I en II
bijbel lezen	zo	01-12-1624	Br. Paulus a. Gal.,Eph.,Philipp.,Colos.,Thess. I en II
bijbel lezen	za	07-12-1624	Br. Paulus a. Tim. I en II, Titus., Phil., Hebreëën
bijbel lezen	di	17-12-1624	Br. Jac., Petr.I en II, Johan. I,II,III, Judas, Openb.